

Գևորգ Արեփանյան
պ. գ. դ., պրոֆեսոր

**ԳԱՆՁԱԿ-ԵԼԻՉԱՎԵՏՊՈԼԻ ՆԱՀԱՆԳԻ ՆՈՒՆԻ ԵՎ
ԱՐԵՇ ԳԱՎԱՌՆԵՐԻ ՈՒ ԲԱՔՎԻ ՆԱՀԱՆԳԻ ՀԱՅ
ԲՆԱԿՉՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄԱԺՈՂՈՎՐԴԱԳՐԱԿԱՆ
ՀԱՄԱՌՈՏ ԱԿՆԱՐԿ
(XIX ԴԱՐԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՍ-XX ՍԿԻՉԲ)**

***Բանալի բառեր. Շիրվան, Նուխի և Արեշ գավառներ, Բաք-
վի նահանգ, վարչական բաժանում, հայ բնակչություն,
Արևելյան Այսրկովկաս, ժողովրդագրություն, ցեղասպա-
նություն***

Վաղ ժամանակներից Հայաստանը սերտ հարաբերու-
թյունների մեջ է գտնվել Կուր գետով սահմանակից Բուն Աղ-
վանք երկրի հետ¹: X դարի վերջերից Կուրի ստորին հոսան-
քից մինչև Կասպից ծով ընկած տարածքը սկզբնաղբյուրնե-
րում առավելապես հայտնի էր Շիրվան անունով²: Միքայել
Չամչյանն այդ մասին գրում է. «Աղուանից աշխարհ..., որ է

¹ Բուն Աղվանքի աշխարհագրական սահմանների և առնթեր հարցերի
մանրամասն քննությունը տե՛ս Աкопян Ал., Албания-Алуанк в греко-
латинских и древнеармянских источниках, Ереван, 1987, տե՛ս նաև Սվա-
զյան Հ., Աղվանից աշխարհի պատմություն (հնագույն շրջանից VIII դարը
ներառյալ), Երևան, 2006, տե՛ս նաև Վարդանյան Ա., Աղվանքի պատմա-
աշխարհագրական քննություն, Երևան, 2013:

² Տե՛ս Минорский В., История Ширвана и Дербенда X-XI вв., Москва,
1963, с. 85, 106-119, տե՛ս նաև Փափազյան Հ., Անանուն Տաջիկ աշխարհա-
գիրը Հայաստանի և Արևելյան Վրաստանի աշխարհագրության և տնտե-
սական հարաբերությունների մասին (X դ.), «Տեղեկագիր» ՀՄՍՀ ԳԱ (հաս.
գիտ.), Երևան, 1953, N 5, էջ 80, 86:

ընդ մէջ Կուր գետոյ և Կասպից ծովու՝ մինչև ի Դարբանդ. և սա կոչի Աղուանք Շիրուանայ կամ Շիրուան...»³: 1846 թ. վերջերից երկրամասը կոչվել է Շամախու, իսկ 1859 թ. վերջերից՝ Բաքվի նահանգ անուններով⁴: Ռուսաց կայսր Ալեքսանդր II-ի 1867 թ. դեկտեմբերի 9-ի՝ «Կովկասյան և Այսրկովկասյան երկրամասի կառավարման բարեփոխման մասին» հրամանագրով, երբ հերթական անգամ վերաձևեց Այսրկովկասի վարչական քարտեզը, ձևավորվեցին Քութայիսի, Թիֆլիսի, Բաքվի, Գանձակ-Ելիզավետպոլի և Երևանի նահանգները⁵: Գանձակ-Ելիզավետպոլի նահանգը, որ պետք է կազմավորվեր Թիֆլիսի, Բաքվի և Երևանի նահանգների տարածքների հաշվին, գործողության մէջ դրվեց 1868 թ. փետրվարի 19-ին⁶: Վարչատարածքային այս նոր բաժանման հետևանքով Բաքվի նահանգի կազմից դուրս մնացին և նորաստեղծ Գանձակ-Ելիզավետպոլի նահանգին կցվեցին Կուրի ձախափնյակում գտնվող Նուխիի (Շաքի) և Արեշի գավառները: Այսպիսով՝ վերջնականորեն ձևավորված Բաքվի նահանգն ուներ 34.286,3 քառ. կմ տարածություն և ընդգրկում էր Գյոքչայի,

³ Չամչյանց Մ., Հայոց պատմություն (սկզբից մինչև 1784 թվականը), հ. Գ, Երևան, 1984, էջ 131:

⁴ Տե՛ս *Весь Кавказ. Промышленность, торговля и сельское хозяйство Северного Кавказа и Закавказья. Составил и издал М. С. Шапшович, Баку, 1914 (Бакинская губерния)*, с. 21.

⁵ Տե՛ս *Полное собрание законов Российской империи. Собрание 2-е*, т. 42, СПб., 1871, N 45260 (այսուհետև՝ ПСЗРИ).

⁶ Տե՛ս *Списки населенных мест Российской империи. По Кавказскому краю, LXV. Бакинская губерния. Список населенных мест по сведениям 1859 по 1864 год (այսուհետև՝ СНМ-1859-1864)*. Издан Кавказским статистическим комитетом при главном управлении наместника Кавказского. Сост. главным ред. комитета Н. Зейдлицем, Тифлис, 1870, с. II.

Շամախու, Բաքվի, Ղուբայի⁷, Ջավաթի և Լենքորանի⁸ գավառները⁹:

⁷ Յարական կառավարության 1840 թ. ապրիլի 10-ի օրենքով Շամախի կենտրոնով ստեղծվում է յոթ գավառներից բաղկացած Կասպիական մարզը: Նորաստեղծ Ղուբայի գավառը (կազմվեց Ղուբայի պրովինցիայից և Սամուրի շրջանից), ենթարկվում էր Դերբենդի ռազմասկրուզային կառավարիչին (տե՛ս ПСЗРИ, собрание 2-е, т. 15, отд-ие I, СПб., 1841, N 13368, տե՛ս նաև Евангулов Г., Местная реформа на Кавказе, СПб., 1914, с. 10, 13, տե՛ս նաև Шахатунян А., Административный передел Закавказского края, Тифлис, 1918, с. 86, 98): 1846 թ. դեկտեմբերի 14-ի վարչատարածքային բաժանման արդյունքում Ղուբայի գավառը մտնում էր Դերբենդի նահանգի մեջ: Այսրկովկասում 1867 թ. դեկտեմբերի 9-ին անցկացված վարչատարածքային բաժանման արդյունքում, երբ հերթական անգամ վերաձևեց Այսրկովկասի վարչական քարտեզը և վարչական միավորները կազմելիս անտեսվեցին բնակչության ազգային պատմա-էթնիկական հատկանիշներն ու առանձնահատկությունները, 1860 թ. մայիսի 5-ին Բաքվի նահանգին կցվեց նաև Ղուբայի գավառը (տե՛ս Географическо-статистический словарь Российской империи, сост. П. Семеновъ, т. I, СПб., 1863, т. I, с. 186, տե՛ս նաև Зейдлиц Н., Исторический обзор Бакинской губернии, Кавказский календарь на 1871 г., Тифлис, 1870 (այսուհետև՝ КК), с. 45). «Վարչական նոր բաժանումով,- գրում է Ռուբեն Տեր-Մինասյանը,- Դաղստանը տկարացնելու համար կը բաժնեն Ղուբայի գավառը և կը միացնեն Բագուի նահանգին: (Ղուբան գլխաւորապէս կը բաղկանար Կովկասեան կիրենցի և թաշինցի ցեղերէն, Սիւննի): Այս բաժանումով կը բարեխառնուէր Բագուի նահանգին միապաղաղ Շիա թաթար ազգաբնակչութիւնը» (Ռուբեն, Գանձակ-Ղարաբաղի վեճը, «Դրօշակ», Փարիզ, 1926, յունուար, N 2, էջ 46):

⁸ Թուրքմենչայի 1828 թ. փետրվարի 10-ի հաշտության պայմանագրով Այսրկովկասում Ռուսական կայսրության տիրապետության հաստատումից հետո անցկացվեցին վարչատարածքային բաժանումներ: Յարական կառավարությունը նախ Կասպիական մարզի (1840 թ.), ապա՝ Շամախու նահանգի (1846 թ.), իսկ այնուհետև՝ Բաքվի նահանգում (1867 թ.) Շիրվանի, Բաքվի և Ղուբայի պրովինցիաներից բացի ընդգրկեց նաև Մեծ Հայքի 11-րդ՝ Փայտակարան նահանգի արևելյան երկրամասերը. հյուսիսում Մուղանի դաշտի մեծ մասը (հետագայի՝ Ջավաթի գավառը), հարավ-արևելքում՝ Կասպից ծովի առափնյա շրջանը՝ Լենքորանի ցածրավայրը և Թալիշի լեռնային շրջանը (հետագայի՝ Լենքորանի գավառը): Փայտակարանում Ջավաթ և Լենքորան գավառների տեղադրությանը հետևյալ բացատրությունն է տվել Գ. Պատկանյանը. «Փայտակարանի մասն, որ է

Պատմական հավաստի հիշատակությունները վկայում են, որ Կուրի ձախափնյակի տարեթնիկ տարածքում վաղ ժամանակներից բնակվել է հայկական որոշակի էթնիկ տարր, որն ուրույն դերակատարություն է ունեցել երկրամասի մշակութային և քաղաքական զարգացումներում¹⁰: Հր. Աճառյանի բնորոշմամբ՝ «...Ադուանից երկրին մեջ գտնուէին հայկական ծագում ունեցող ցեղեր...: Ասոնք այնպէս ուժեղ էին և այնպէս հաստատուն կերպով տեղաւորուած երկրին մէջ, որ ոչ թէ միայն իրենց ինքնուրույնութիւնը կորցրած չէին, այլև ընդհակառակը՝ զանազան հաջող հանգամանքներու պատճառաւ այնպէս ազդէր էին երկրին վրայ...»¹¹: Կուրի ձախափնյակում հայ էթնիկ տարրի վաղեմության և տեղաբնակության փաստի առնչությամբ Սիմեոն Ա Երևանցի պատմագիր կաթողիկոսն իր հիշատակարանում գրում է. «Իսկ բազմութիւնք հայալեզու և հայակրօն ժողովրդոցն, որք այժմ գոն ի յերկիրն

Սալեանի Մուղան դաշտի և Լանքարանի հողերը» (Պատկանեան Գ., Հայոց ազգի պատմութիւնը, Սանկտ-Պետերբուրգ, 1863, էջ 4): 1920 թ. ապրիլի վերջերին Փայտակարանի արևելյան շրջանները բռնակցվել են Ադրբեջանական ԽՍՀ-ի, այնուհետև՝ Ադրբեջանական Հանրապետության կազմում (տե՛ս Հարությունյան Բ., Փայտակարան, ՀՄՀ, հ. 12, Երևան, 1986, էջ 301-302 տե՛ս նաև նույնի՝ Հայաստանն ըստ «Աշխարհացոյց»-ի և այլ աղբյուրների (քարտեզ), Երևան, 2001):

Տե՛ս նաև Հարությունյան Բ., Փայտակարան, ՀՄՀ, հ. 12, Երևան, 1986, էջ 301-302):

⁹ Տե՛ս Отчет по главному управлению наместника кавказского за первое десятилетие управления Кавказским и Закавказским краем его императорским высочеством великим князем Михаилом Николаевичем, 6 декабря 1862-6 декабря 1872 гг., Тифлис, 1873, с. 49-50, տե՛ս նաև Евангулов Г., նշվ. աշխ., с. 10, 13, տե՛ս նաև Шахатуян А., նշվ. աշխ., с. 86, 98.

¹⁰ Տե՛ս Գալստյան Հ., Հակոբյան Ալ., Էթնալեզվական գործընթացները Բուն Աղվանքում (Գալստյան Հ., Հոդվածներ, հուշագրություններ, հարցազրույցներ, Երևան, 2003, էջ 91-92):

¹¹ Աճառյան Հ., Հայ գաղթականության պատմություն, Երևան, 2002, էջ 44:

Աղուանից, հայք են ի բնե»¹²: Հայ բնակչության՝ հնուց և վաղ միջնադարից եկող մշակութակերտ գործունեության շարունակականության վերաբերյալ ուշագրավ դիտարկում է արել նաև Լեոն՝ նշելով, որ «Հայերը Շիրվանում բնակութիւն են հաստատել շատ հին ժամանակներից: Բացի դրանից, չը պէտք է մոռանալ, որ Շիրվանը հին Աղուանից երկրի մի մասն է, իսկ Աղուանից երկիրը երկար դարերի ընթացքում եղել է հայերի կուլտուրական եւ քաղաքական խիստ ազդեցութեան տակ»¹³: Երկրամասում հայերի տեղաբնակ լինելը փաստում են նաև օտար աղբյուրները: Հատկապես ակնառու է ցարական կառավարության պաշտոնյա, կովկասագետ Յու. Գագենեյստերի տեղեկությունը. «Նախկին Կասպիական մարզի ամբողջ բնակչությունից իրենց նախաբնակությունը կարող են ապացուցել միայն հայերը և ուղիները»¹⁴: Ըստ որոշ տեղեկությունների՝ միջնադարում երկրամասի ողջ տարածքում՝ Կուրից մինչև Կասպից ծով, բնակվում էին մեծ թվով հայեր. հայաբնակ բնակավայրերի թիվը հասնում էր ավելի քան 200-ի¹⁵: Ջգալի թվով հայ բնակչություն էր կենտրոնացված Շաքի (Նուխի) և Շամախի քաղաքներում ու շրջակա հայկական գյուղերում: Հայկական հոծ ներկայությունն այդ տարածքում այնքան որոշակի էր, որ XIX դարասկզբին երկրամասում շրջագայած Տեր Բաղդասար Գասպարյան Շուշեցին Շիրվանից մինչև Դերբենդ ու Կասպից ծով ձգվող տա-

¹² Դիւան Հայոց պատմութեան, Գ գիրք, մասն Բ, Սիմեոն կաթողիկոսի յիշատակարանը, հրատարակեց Գիւտ քահանայ Աղանեանց, Թիֆլիս, 1894, էջ 417-418:

¹³ Լ[Լեոն], Շամախի, «Մշակ», Թիֆլիս, 1902, փետրվարի 7, N 28:

¹⁴ Гагемейстер Ю., Хозяйственный очерк Закавказского края: народонаселение (Сборник газеты Кавказ), издаваемой О. Н. Константиновым, первое полугодие 1847 года, Тифлис, 1847, с. 58 (բնագրում՝ «Из всего населения бывшей Каспийской области одни Армяне и Удины могут доказать первобытность свою»).

¹⁵ Տէ՛ս Կարապետյան Ս., Շամախու գավառի գյուղերի պատմությունից, Լ.-ՀԳ, Երևան, 1989, N 2, էջ 57:

րածքը համարել է Հայաստան. «...Դարբանդ քաղաք է ի Հայաստան ի եզրը Կասպից ծովու... Շիրանս է լայնատարած աշխարհ մի ի մայրաքաղաքացն Հայոց և ունի բազում գեղօրեաքս... Յելից վերկալով առ Շաքի. սայ ևս է ի ներքոյ լեառն Կովկասայ, որ գոյ ի մեջ Հայաստան աշխարհումն...»¹⁶: Հատկանշական է, որ 1828 թվականին, երբ Ռուսաստանը ստեղծում էր Հայկական մարզը, Լազարյաններն իրենց առաջադրած ծրագրով հայկական թագավորության սահմաններում ընդգրկել էին նաև պատմական Հայաստանից դուրս գտնվող Շամախին և Շաքին: «Շատ մարզեր,- ասված էր ծրագրում,- ինչպես հին Նախիջևանի, Երևանի, Ղարաբաղի, Շաքու և Շամախու մարզերը՝ Էջմիածնի նախագահ վանքով, կազմում են Հայաստանի վաղեմի թագավորության ընդհանուր կորիզը և գլխավոր հիմքը»¹⁷:

Որպես երկրամասի տեղաբնակ և մշակութակերտ ժողովուրդ՝ հայերն իրենց մասնակցությունը բերեցին երկրամասի ընդհանուր առաջընթացին և կերտեցին հարուստ պատմություն: Հայկական գյուղերի մշակութակերտ գործունեության անվիճելի վկայություններ են հայ ճարտարապետության հորինվածքներով կառուցված բազմաթիվ եկեղեցիները, վանքերը (Քիշի Ս. Եղիշա Առաքյալ (Գիսավանք), Ճալեթի Ս. Աստվածածին, Սաղիանի Ս. Ստեփաննոս Նախավկա, Մեյսարիի Ս. Աստվածածին) և մատուռները, հնավայրերի հայերեն բազմաբնույթ արձանագրություններ ունեցող հարյուրավոր խաչքարերն ու տապանաքարերը, որոնցով հարուստ են Նիժ, Վարդաշեն, Ճալեթ, Ամուրավան, Գանձակ, Ղալակա,

¹⁶ Տե՛ր Բաղդասար Գասպարյան Շուշեցի, Ծաղկաքաղ աշխարհացոյց: Տպագրության պատրաստեց՝ Հ. Քյուրոյան, ԲՄ, Երևան, 1969, N 9, էջ 292-294: Տե՛ր Բաղդասար Գասպարյան Շուշեցի, Ծաղկաքաղ աշխարհացոյց: Տպագրության պատրաստեց՝ Հ. Քյուրոյան, ԲՄ, Երևան, 1969, N 9, էջ 292-294:

¹⁷ Դիլոյան Վ., Արևելյան Հայաստանը XIX դարի առաջին երեսնամյակին և հայ-ռուսական հարաբերությունները, Երևան, 1989, էջ 308:

Վանք, Ռուշանաշեն, Հնդար, Սաղիան, Մատրասա և այլ գյուղերի գերեզմանատները¹⁸: Պատմական բացառիկ արժեք են ներկայացնում նաև երկրամասի տասնյակ գրչօջախներում (Մեծ Սոկոլթլու (Ուռեկան), Ճալեթ, Սաղիան, Մեյսարի, Մատրասա, Շամախի, Բաքու և այլն) XIV-XVIII դդ. ընթացքում ընդօրինակված հայերեն ձեռագիր բազմաթիվ մատյանները (Ավետարան, Սաղմոսարան, Քարոզգիրք, Ճաշոց, Մաշտոց և այլն)¹⁹:

Ք. Շաքի (Նուխի)²⁰: Նուխիի գավառի կենտրոնն էր Շաքի (Նուխի) քաղաքը: Մատենագրական, վիմագրական և ուղեգրական տեղեկությունները վկայում են, որ Շաքիում վաղ ժամանակներից եղել է հայ բնակչություն: Շաքիում քրիստոնյա, այդ թվում հայ բնակչության առկայության և պահպանված քրիստոնեական ավանդույթների վկայությունն են մատենագրական աղբյուրներում V դարից ի վեր հիշատակվող Շաքիի եպիսկոպոսական թեմը, որի առաջնորդներից Եղիազարը (680-686 թթ.) և Տեր Միքայելը (705-742 թթ.) եղել են նաև Աղվանից կաթողիկոսներ²¹: VIII-X դդ. երկրամասի տարածքի մի զգալի մասում Տարոնի Բագրատունի Աշոտ իշխանի որդիները հիմնում են հայկական իշխանություն՝ Շաքի կենտրոնով²²:

Արխիվային վավերագրի տվյալներով՝ 1820-ական թվականների սկզբներին հայերը Շաքիում ունեին 319 տուն՝ 1501

¹⁸ Տե՛ս Կարապետյան Ս., Բուն Աղվանքի հայերեն վիմագրերը, Երևան, 1997:

¹⁹ Տե՛ս Եգանյան Օ., Մեսրոպ արքեպ. Սմբատյանի «Նկարագիր Շամախույ թեմի» գրքում հիշատակված ձեռագրերը, «Էջմիածին», 1970, N Ա, էջ 45-48:

²⁰ 1846 թ. ռուսական իշխանությունները Շաքին վերանվանել են Նուխի:

²¹ Տե՛ս Մովսես Կաղանկատուացի, Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի, քննական բնագիրը և ներածությունը՝ Վարազ Առաքելյանի, Երևան, 1983, էջ 213, 344, տե՛ս նաև Акопян Ал., Албания-Алуанк, с. 277.

²² Տե՛ս Բարխուդարյան Ս., Արցախի, Շաքիի և Փառիսոսի իշխանությունները, ՊԲՀ, Երևան, 1971, N 1, էջ 58-72:

բնակչով²³: 1897 թ. հունվարի 28-ին (հին տոմարով) անցկացված համառուսաստանյան առաջին մարդահամարի տվյալներով քաղաքի հայ բնակչության թիվը 4186 էր, իսկ 1916 թ. հունվարի 1-ին՝ 8009²⁴:

Նուխիում հայերը զբաղվել են արհեստներով, այգեգործությամբ և հատկապես շերամապահությամբ: 1888 թ. դրությամբ Նուխիում գործող մետաքսաթելի 13 գործարաններից 8-ը պատկանում էր հայերին: Մետաքսաթելի խոշոր գործարանների թվին էր պատկանում Տեր-Գևորգյան եղբայրների հաստատությունը, որտեղ աշխատողների քանակը հասնում էր 300-ի: Քաղաքի հայկական թաղամասը բաժանված էր երկու մասի՝ արևմտյան և արևելյան, որոնք նուխեցիներն անվանում էին «Էն դոլի գեղ» և «Էս դոլի գեղ»: Թաղամասերից յուրաքանչյուրն ուներ իր եկեղեցին: Արևմտյան թաղում էր գտնվում «Ղարիպականաց» Ս. Աստվածածին եկեղեցին, որին կից գործել է նաև Ս. Մարիամյան օրիորդաց դպրոցը, իսկ արևելյանում՝ «Բնիկ քաղաքացոց» Ս. Մինաս եկեղեցին²⁵:

Նուխիի գավառն ուներ 32 հայկական գյուղ (Դաշբուլաղ, Գյոյգբուլաղ, Չարդաթ, Սաբաթլու, Աղփիլաքյան, Ղոզլու, Մալղ, Մեջլիս, Նոր շեն, Ջուջամիշ, Սալիբեկ, Օթմանլու, Ալյար, Այդինբուլաղ, Գյոյգբեյլի, Թարաքա, Փաղառ, Ջաֆարաբաղ, Բդեիզ (Պարտեզ), Օրաբան, Ջառափ, Թոփեր, Յաղուբլի, Վարդանի գյուղ, Ջովլան, Գյուլութաղ, Ճալեթ, Կապաղակ-

²³ Տե՛ս Հայաստանի ազգային արխիվ (այսուհետև՝ ՀԱԱ), ֆ. 332, ց. 1, գ. 866, թ. 1:

²⁴ Տե՛ս Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897, LXIII-Елисаветпольская губерния (այսուհետև՝ ПВПНИ-1897, Елисаветпольская губерния), под редакцией Н. А. Тройницкаго, СПб., 1904, т. 63, с. 3, 74-75, տե՛ս նաև КК на 1917 г., Тифлис, 1916, с. 191.

²⁵ Տե՛ս Ստեփանյան Գ., Նուխի եւ Արեշ գավառների հայերի պատմական անցյալից (համառոտ ակնարկ), «Իրան-Նամե», Երևան, 1997, N 4-6, էջ 28-29:

Նուխի, Միրզաբեկլու, Ջոռլու, Նիժ, Վարդաշեն)²⁶: Վերջին հինգ գյուղերը եղել են նաև ուտիաբնակ: Ընդ որում, նրանց առաքելադավան հատվածն անվանվել է «հայ ուտի», իսկ ուղղափառ-վրաց եկեղեցու կողմնակիցները՝ «գյուրջի ուտի»²⁷: 1897 թ. տվյալներով հայ բնակչության թիվը գավառում 14.713 էր²⁸, 1916 թ. հունվարի 1-ին՝ 17.751²⁹:

Արեշի գավառն ուներ 21 հայկական գյուղ (Բեզլարաշեն, Ամիրվան, Բլեղ, Էյրին, Միրթենգիջա, Խալդան, Թոսիկ, Ծիրիկ, Գիրդադյուլ, Չանադբուլաղ, Հավարիկ, Մազրդի, Մամաթավա, Քանդակ, Հայի շուկա (Արաշ), Խանաբաղ, Ղայաբաշի, Գետաշեն (Չայքյանդ), Մեծ Սոկուլթու (Ուռեկան), Փոքր Սոկուլթու, Խոշկաշեն)³⁰: 1897 թ. մարդահամարի տվյալներով՝ հայ բնակչության թիվը գավառում 13.822 էր³¹, 1916 թ. հունվարի 1-ին՝ 19.161³²: 1917 թ. դրությամբ երկու գավառներում հայ բնակչության թիվն անցում էր 50.000-ից³³: Ցարական կառավարության 1836 թ. մարտի 11-ի ընդունած կանոնադրությամբ («Պոլոժենիե») Նուխի և Արեշ գավառներն ի հոգևորս

²⁶ Տե՛ս Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 61, վավ. 760, թ. 88, տե՛ս նաև ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 305, թ. 43-45, տե՛ս նաև Памятная книжка Елисаветпольской губернии на 1910 г., Елисаветполь, 1910, отд. III, с. 16-32.

²⁷ Յովսեփեան Դ., Ակնարկներ ուտիացի և մահմեդական հայերի մասին, Թիֆլիս, 1904, տե՛ս նաև Լալայան Ե., Նիժի և Վարդաշենի ուտիները ազգագրական տեսակետից, Երևան, 1926, տե՛ս նաև Առաքելյան (Խառատյան) Հ., Ուղիներ (Աղվանների առասպելը), «Իրան-Նամե», Երևան, 1994, սեպտեմբեր, N 2, էջ 12-16:

²⁸ Տե՛ս ՍՊՊՈՒՐԻ-1897, Елисаветпольская губерния, с. 3, 74-75:

²⁹ Տե՛ս ԿԿ նա 1917 թ., с. 195.

³⁰ Տե՛ս Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 61, վավ. 760, թ. 88, տե՛ս նաև ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 305, թ. 43-45, տե՛ս նաև Памятная книжка Елисаветпольской губернии на 1910 г., отд. III, с. 16-32.

³¹ Տե՛ս ՍՊՊՈՒՐԻ-1897, Елисаветпольская губерния, с. 3, 74-75.

³² Տե՛ս ԿԿ նա 1917 թ., с. 191.

³³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 121, ց. 1, գ. 8, թ. 55:

անցնում են Արցախի թեմի ենթակայության տակ³⁴: XIX դարի երկրորդ կեսին Նուխիի փոխանորդությունում կար գործող 45 եկեղեցի և 2 վանք (Քիշի Սբ. Եղիշա Առաքյալի (Գիսավանք), Ճալեթի Սբ. Աստվածածին)³⁵:

Գավառների հայ բնակչությունը կարևոր մասնակցություն ուներ գրեթե բոլոր արհեստների զարգացման մեջ: Արհեստագործության ամենատարածված ճյուղերից էր մետաքսագործությունը, որն ապրուստի միջոց էր հայ ընտանիքների համար թե՛ Նուխի քաղաքում, թե՛ գյուղական վայրերում: Ընդ որում՝ մետաքսագործությամբ էին զբաղվում հավասարապես և՛ կանայք, և՛ տղամարդիկ՝ ինչպես արհեստանոցներում, այնպես էլ տներում: Նուխին համարվում էր բամբակյա, բրդյա և մետաքսյա գործվածքների արտադրության կենտրոններից մեկը: Արհեստագործության կարևոր ճյուղերից էր նաև գորգագործությունը: Առևտուրը գավառներում տնտեսական կյանքի կարևորագույն խթան էր: Այդ ասպարեզում ևս հայերն ակնառու դեր ունեին:

XIX դարի սկզբներից հայկական եկեղեցական-ծխական դպրոցներ են գործել Նուխի քաղաքում, Վարդաշեն, Նիժ, Գետաշեն, Ճալեթ, Բեգլարաշեն, Ղայաբաշի, Հավարիկ, Մամաթավա, Մեջլիս և մի շարք այլ գյուղերում³⁶:

1918 թ. հունիսին, Բաքվի դեմ թուրքական արշավանքի ժամանակ, Նուխի և Արեշ գավառների հայությունը թուրքթաթարական զորքերի կողմից ենթարկվեց կոտորածների ու տեղահանության: Կողոպտվեցին և ավերվեցին բոլոր գյուղերը, 50 հազարից ավել հայերից զոհ գնաց շուրջ 40 հազարը³⁷:

³⁴ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 4573, թ. 1:

³⁵ Տե՛ս Երիցեանց Ալ., Ամենայն Հայոց կաթողիկոսությունը և Կովկասի Հայք XIX դարում, մասն Բ, Թիֆլիզ, 1895, էջ 256:

³⁶ Տե՛ս Խուրդյան Ս., Արևելահայ դպրոցները 1830-1920 թթ. (ժամանակագրությունը հավելյալ մանրամասներով), Երևան, 1987, էջ 342-353:

³⁷ Մանրամասն տե՛ս Ստեփանյան Գ., Նուխի և Արեշ գավառների հայերի կոտորածներն ու ինքնապաշտպանությունը 1918-1920 թթ., պատմ.

Կոտորածներից հետո Նուխի քաղաքը գրեթե հայաթափվեց: Հայաստանի Հանրապետության նախարարների խորհուրդը մտահոգված նուխեցի և արեջցի հայերի հետագա ճակատագրով, 1919 թ. հունիսի 24-ի նիստում որոշում է նրանց տեղափոխել Հայաստանի Հանրապետություն և վերաբնակեցնել Էջմիածնի, Սուրմալուի և Արարատի շրջաններում: 1919 թ. օգոստոսից 1920 թ. հունվար ընկած ժամանակահատվածում ներգաղթեցին 3255 նուխեցիներ և արեջցիներ³⁸: Գաղթականների մի մասը հաստատվեց Երևան քաղաքի հարավ-արևելյան ծայրամասում, հիմնելով Նոր-Արեշ և Վարդաշեն թաղամասերը: Հայահալած քաղաքականությունը գավառներում շարունակվեց նաև մուսավաթական իշխանության օրոք: 1921 թ. տվյալներով միայն Նուխի քաղաքում մնացել էր 1628 հայ³⁹:

Ք. Շամախի: Շամախիի գավառի կենտրոնն էր Շամախի քաղաքը: Շամախին տարածված է Կովկասյան լեռնապարի հարավարևելյան ճյուղերի ստորոտին՝ փոքրիկ բլրաշարի վրա՝ Ս. Սահակ և Զագալավա գետակների միախառնման վայրում: Շամախիի մեծ գավակ Ալ. Շիրվանզադեն «Իմ կյանքից» խորագրով հուշերում գմայլանքով է նկարագրել ծննդավայրի գեղաշուք բնությունը. «Անդրկովկասի մի անկյունում կայ մի քաղաք, անունը Շամախի կամ Շիրվան: Ա՛հ, հրաշալի է այդ քաղաքի բնութիւնը. Այնտեղ երկինքը կապոյտ է, ինչպէս Փիրուզա, երկիրը բոյսերով, ծաղիկներով փարթամ, ինչպէս մի սքանչելի պարտեզ: Այնտեղ ձմեռը եղանակը մեղմ է, դիրեկան, ոչ քամի, ոչ փոթորիկ: Իսկ զարնանը և ամռանը բարձրագագաթ ծառերի վրայ գիշեր-ցերեկ երգում են անթիւ

գիտ. թեկնածուի գիտական աստիճանի հայցման ատենախոսություն, Երևան, 1996:

³⁸ Տե՛ս ՀԱՍ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 64, թ. 71, տե՛ս նաև գ. 7, թ. 21-24, տե՛ս նաև ֆ. 205, ց. 1, գ. 599, թ. 12-17:

³⁹ Տե՛ս Закавказье. Советские республики (Статистико-экономический сборник), Тифлис, 1925, с. 152.

սոխակներ: Եւ ի՛նչ համեղ մրգեր կան այնտեղ, եթէ գիտենաք, ի՛նչ հոտաւետ պտուղներ»⁴⁰:

Աշխարհագրական դիրքով Շամախին գտնվել է հին աշխարհի հաղորդակցության և առևտրական մեծ ճանապարհների վրա: Այդտեղով էր անցնում առևտրառազմական մեծ նշանակությամբ հայտնի Պարտավ-Դերբենդ ճանապարհը: Տարանցիկ այդ ուղին միմյանց հետ կապում էր Պարտավ, Շամախի, Շարվան, Ղուբա և Դերբենդ քաղաքները⁴¹: Շամախիում վաղ ժամանակներից կենտրոնացած էր Կուրի ձախափնյակի հայության մի զգալի մասը: Քաղաքը համարվել է շիրվանահայության կրթական, մշակութային, քաղաքական կյանքի և վաճառականության հիմնական կենտրոնը: Շամախիի առևտրատնտեսական կյանքում հայերի ազդեցիկ դերի մասին է վկայում այն փաստը, որ հայ վաճառականները մետաքսի հումքի արտաքին առևտրով մրցակցում էին բրիտանական առևտրական գործը ընկերությունների հետ, որոնք ձգտում էին առևտուրը ընդլայնել Այսրկովկասում: «Անգլիացիները, գրում է Հ. Քյուրտյանը, 1561-ին մտան Կովկասեան Հայաստան, Շամախի, Շիրվանի եւս կողմերը առևտուրի՝ մասնաւորապէս հում մետաքսի համար, սակայն հազիւ քանի մը տարի վերջ սկսած ինքզինքնին անզօր գտնել Հայոց հետ մրցակցելու գործի մէջ»⁴²: Անգլիացի ճանապարհորդ ու

⁴⁰ Շիրվանզադէ Ալ., Իմ կեանքից, «Հասկեր», Թիֆլիս, 1910, N 11, էջ 320-321, տե՛ս նաև Հին թուրքեր. նիւթեր Շիրվանզադէի մասին, «Վեմ», Փարիզ, 1935, Դ տարի, սեպտեմբեր-դեկտեմբեր, N 4, ԺԲ, էջ 90,

⁴¹ Տե՛ս Караулов Н., Сведения арабских писателей о Кавказе, Армении и Азербейджане: Ал-Истахрий (Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, с. 29-31), տե՛ս նաև Մանանդյան Հ., Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հ. Բ, Բ մասի նյութեր (Մարզպանության հաստատումից Հայաստանում մինչև Բագրատունյաց թագավորության անկումը), Երևան, 1960, էջ 343:

⁴² Քիրտեան Յ., Հայ ազատագրական փորձ մը ԺՁ դարուն (հատուած մը իմ «Հում մետաքսի վաճառականութիւնը եւ հայերը» գործէս), «Անահիտ», Փարիզ, 1937, Ը տարի, N 5-6, հուլիս-դեկտեմբեր, էջ 60:

վաճառական Անթոնի Ջենքինսոնը 1563 թ. ապրիլի 10-ին՝ Շամախիում եղած ժամանակ, թողել է հետևյալ ուշագրավ գրառումը. «... այս քաղաքը (Շամախին – Գ. Ս.)... բնակեցված գլխավորապես հայերից...»⁴³: Շամախահայերի վերաբերյալ ուշագրավ տեղեկություններ է թողել 1636 թ. դեկտեմբերի 30-ից 1637 թ. մարտի 27-ը Շամախիում հանգրվանած Սաքսոնիայի թագավոր Ֆրիդրիխ Շլեզվիգ-Հոլշտինացու դեսպանության քարտուղար Ադամ Օլեարիուսը: Ըստ նրա՝ Շամախիի բնակչությունը կազմված էր պարսիկներից, հայերից և մի քանի վրացիներից: Ա. Օլեարիուսը մանրամասն և հետաքրքիր տեղեկություններ է հայտնում նաև Շամախիի Հայոց թեմի առաջնորդ Աբրահամ եպիսկոպոսի (1635-1644 թթ.) գլխավորությամբ քաղաքի հայերի՝ 1637 թ. հունվարի 6-ին կազմակերպած Ջրօրհնեքի ծիսակատարության վերաբերյալ⁴⁴: Քաղաքի ազգաբնակչության թվակազմի վերաբերյալ ուշագրավ հիշատակություն է թողել 1686 թ. Շամախի այցելած ֆրանսիացի միսիոներ Ֆիլիպ Ավրիլը: Ըստ նրա՝ 50-60 հազարանոց բնակչություն ունեցող Շամախիում «Բացի հայերի մեծ թվից, որ կարելի է հասցնել 30 000-ի, կան նաև հնդիկներ, մոսկովիտներ, վրացիներ... և բազմաթիվ այլ ժողովուրդներ...»⁴⁵:

Վաղ ժամանակներից հայաշատ այս քաղաքում 1820-ական թվականների սկզբներին հայերն ունեին 252 տուն՝ 1260 բնակչով⁴⁶: Ըստ Սարգիս արքեպ. Ջալալյանցի՝ Շամախիում 1850 թ. կար 4000 տուն, որից հայապատկան էր

⁴³ Հակոբյան Հովհ., Ուղեգրություններ, Աղբյուրներ Հայաստանի եւ Անդրկովկասի պատմության, հ. Ա, ԺԳ-ԺԶ դդ., Երևան, 1932, էջ 372:

⁴⁴ Sté u Подробное описание путешествия Голштинского посольства в Московию и Персию в 1633, 1636 и 1639 годах, составленное секретарем посольства Адамом Олеариум, Москва, 1870, с. 526, 531-534.

⁴⁵ Philippe Avril, Voyage en divers etats d'Europe et d'Asie. Paris, MDCXCII (1692), p. 114.

⁴⁶ Sté u ՀԱԱ, ֆ. 332, ց. 1, գ. 866, թ. 1:

600-ը⁴⁷: 1851 թ. տվյալներով՝ քաղաքն ուներ 6238 հայ բնակիչ⁴⁸: Շամախին, գտնվելով ակտիվ սեյսմիկ շրջանում, բազմիցս վնասվել է երկրաշարժերից: Հաճախակի կրկնվող ավերիչ երկրաշարժերը խլել են բազմաթիվ զոհեր և պատճառել նյութական ծանր վնասներ:

1859 թ. մայիսի 31-ին Շամախիում տեղի ունեցած աղետալի երկրաշարժի հետևանքով փլատակների տակ մնաց 400 մարդ: Երկրաշարժից հետո շամախահայերից շատերը հաստատվում են Բաքվում և այլուր: Եթե 1861 թ. տվյալներով՝ քաղաքում հայապատկան տների թիվը 876 էր⁴⁹, ապա 1864 թ. արխիվային մի վավերագրում, որտեղ ամփոփված են Շամախիի Ս. Աստվածածին հին և նոր եկեղեցիների քահանաների ու նրանց ծխերի թիվը, «տանց նորոք եկեղեցունյ հայոց Շամախույ» ծխերի թիվը կազմում էր 357, իսկ «հնոյ եկեղեցույ Շամախույ» ծխերի թիվը՝ 347: Ըստ այդմ՝ քաղաքն ուներ 704 ծուխ հայ բնակիչ⁵⁰: 1872 թ. հունվարի 16-ի երկրաշարժի հետևանքով հիմնովին վնասվեց քաղաքի հայկական թաղամասը: 1897 թ. տվյալներով քաղաքի բնակչության թիվը շուրջ 20 հազար էր, որից հայ՝ 2515-ը⁵¹:

XX դարասկզբի Շամախիի բնակչության, այդ թվում նաև հայերի բնական աճի վրա իր բացասական ազդեցությունն է թողել 1902 թ. հունվարի 31-ին տեղի ունեցած կործանիչ երկրաշարժը, որը վայրկյանների ընթացքում հողին է հավա-

⁴⁷ Տե՛ս Ջալալեանց Ս., Ճանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան, մասն Բ, -Տփլիս, 1858, էջ 400:

⁴⁸ Տե՛ս Черпановъ П., Статистическое описание Шемахинской губернии. Шемаха, КК на 1852 г., Тифлис, 1851, с. 429:

⁴⁹ Տե՛ս Սմբատեանց Ս., Նկարագիր Սուրբ Ստեփաննոսի վանաց Սաղիանի եւ միւս վանօրէից եւ ուխտատեղեաց եւս եւ քաղաքացն եւ գիւղօրէից որք ի Շամախույ թեմի, Տփլիս, 1896, էջ 138:

⁵⁰ Տե՛ս Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 198, վավ. 56:

⁵¹ Տե՛ս Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897, LXI-Бакинская губерния (այսուհետև՝ ПВПНРИ-1897, Бакинская губерния), под ред. Н. А. Тройницкаго, СПб., 1905, т. 61, с. 52-53:

սարեցրել գրեթե ամբողջ քաղաքը: «Ով գոնե մի անգամ տեսել է Շամախին, նա այժմ կարող է զարհուրել այն աւերմունքից, որ գործել է այս թշուառ քաղաքում յունվարի 31-ի երկրաշարժը...»⁵², - նշել է քաղաքի մի տարեգիր: Շամախու հերթական աղետալի երկրաշարժից հետո փրկվածներից շատերը գաղթել են Բաքու:

Շամախին համարվում էր հայկական մշակույթի կենտրոններից մեկը, հայերի՝ քաղաքաշինության ժամանակակից պահանջներին համապատասխան կառուցված երկհարկեռահարկ տներով: Քաղաքում գործել են թեմական դպրոցը կամ սեմինարիան (հիմնվել է 1844 թ.), Ս. Սանդխտյան օրիորդաց դպրոցը (հիմնվել է 1867 թ.): Շամախի քաղաքի ուսումնարանում (հիմն.՝ 1838 թ.) 1858 թ. դրությամբ 144 սովորողներից 81-ը հայեր էին⁵³: Գործել են Ս. Աստվածածին անվամբ երկու եկեղեցիներ (առաջինը կառուցվել է 1701 թ., երկրորդը՝ 1851 թ.), ինչպես նաև հայոց գրադարան-ընթերցարանը, հայոց թատրոնը և այլն:

Մատենագրական աղբյուրները փաստում են, որ դեռևս միջնադարից Շամախին եղել է երկրամասի հարուստ գրչօջախներից մեկը: 1849 թ. բանաստեղծ Մովսես Չոհրապյանց Արցախեցին, Մարգար Ղուլիյանցը և Մինաս Տարդիլիջյանցը հիմնադրել են տպարան⁵⁴: Զարգացնելով տպագրական աշխատանքը՝ շամախեցի Աթա Գրիգորյանը Մոսկվայից բերած հայկական տառերով 1856 թ. հիմնում է մի նոր տպարան⁵⁵: Շամախիի քաղաքային հայ բնակչության մեջ

⁵² Շամախու աղետը (ժողովածու), Բագու, 1902, էջ 24:

⁵³ Տե՛ս Սանթրոպյան Մ., Արևելահայ դպրոցը XIX դարի առաջին կեսին, Երևան, 1964, էջ 40:

⁵⁴ Տե՛ս Ստեփանյան Գ., Շամախի և Բաքու քաղաքների հայկական տպագրության պատմությունից: Հայկական տպագրությունը դարերի միջով (հոդվածների ժողովածու), Երևան, 2014, էջ 95:

⁵⁵ Տե՛ս Լևոնյան Գ., Հայ գիրքը և տպագրության արվեստը (պատմական տեսություն սկզբից մինչև XX դարը), Երևան, 1958, էջ 229:

զգալի տոկոս է կազմել արհեստավոր և առևտրական դասը: Արհեստներն ու առևտուրը շամախահայերի համար համարվում էին հիմնական կենսապահովման աղբյուր: Տնտեսության բնագավառում շամախահայերը արտադրական այլ ճյուղերի համեմատությամբ հատկապես զբաղվել են մետաքսաթելի արտադրությամբ և ունեին գործարաններ: Շամախիի հայ առևտրականները զբաղվում էին մեծածավալ առևտրով և կապ էին պահպանում հեռավոր երկրների հետ, իրենց ձեռքին կենտրոնացնում տարանցիկ առևտուրը: Նրանց գործունեության սահմանները տարածվում էին Ռուսաստանից, Իրանից, Եվրոպայից մինչև Կենտրոնական և Միջին Ասիայի երկրներ: Հնուց ի վեր նրանց էր պատկանում Շամախու հում մետաքսի արտահանման առաջնությունը: Օրինակ՝ Պողոս բեկ Լալայանին պատկանող մետաքսաթելի ֆաբրիկայի արտադրանքը հիմնականում արտահանվել է Ռուսաստան, Իրան և Հնդկաստան: Ուստի պատահական չէ ռուս հեղինակ Պ. Չերեպանովի այն վկայակոչումը, որ Շամախիի գրեթե ամբողջ կապիտալը գտնվում էր հայերի ձեռքին⁵⁶:

Քաղաքում հայերը զբաղվում էին 27 տարբեր արհեստներով, կային հայապատկան 97 ձեռնարկություններ⁵⁷: Հայերի շրջանում տարածված արհեստներից էին ջուլիակությունը, ոսկերչությունը, տակառագործությունը, զինագործությունը, դերձակությունը, փականագործությունը, ներկարարությունը, դարբնությունը և այլն: Տեղական գործարանային արտադրության մեջ հայերն ընդգրկված էին կոշկակարության, եվրոպական հագուստի կարի, արծաթագործության, մաշկակարության, ժամագործության և զինագործության բնագավառում: Շամախի հայտնի էր իր այգիներով: Քաղաքի շրջակայքում եղած այգիներում ամենատարածված ծառատեսակ-

⁵⁶ Տե՛ս Черепановъ П., նշվ. աշխ., с. 428.

⁵⁷ Տե՛ս Зелинский С., Описание города Шемаха, Тифлис, 1896, с. 31-34.

ներից էր թթենին: Կային նաև խաղողի, սերկևիլի և պտղատու այլ ծառեր: Շամախու շրջապատում եղած այգիների մեջ նշանավոր էին Քալանթարյաններին, Տեր-Հովհաննիսյաններին և Թառանյաններին պատկանող այգիները⁵⁸:

Շամախի քաղաքի առևտրաարդյունաբերության և հասարակական կյանքում հայ մելիքական տոհմերից առանձնահատուկ դերակատարություն է ունեցել Լալայան գերդաստանը, հատկապես բարերարներ Պողոս, Կարապետ և Ալեքսանդր Լալայանները:

Շամախահայերն իրենց դերակատարությունն են ունեցել 1896 թ. դեկտեմբերից գործող քաղաքային ինքնավարությունում: 1896-1899 թթ. Շամախու քաղաքային ավագն էր տեղի ազդեցիկ հայերից մեծահարուստ Ալեքսանդր Լալայանը, որի օգնականն էր վաճառական Անտոնյանը: Շամախին մի շարք հայ մեծանուն գործիչների ծննդավայրն է: Այդտեղ են ծնվել Ամենայն հայոց կաթողիկոս (1759-1763 թթ.) Հակոբ Ե Շամախեցին, գրողներ Ալ. Շիրվանզադեն, Կոստան Ջարյանը և Վահան Գալֆայանը, դերասան Հովհաննես Աբելյանը, գրականագետ և թարգմանիչ Սեդրակ Թառայանը, նկարիչ Ստեփան Ներսեսյանը, պարուհի և դերասանուհի Սոֆյա Փիրբուդաղյանը (Արմեն Օհանյան) և շատ ուրիշներ:

Հայ բնակչության մի ստվար հատված բնակվում էր Շամախու գավառում: Շամախիից «Մշակին» 1909 թ. հուլիսին հղած թղթակցությունում գյուղագիր Սմբատ Գարագաշյանը հայերի հնաբնակության վերաբերյալ գրում է. «Հայ գիւղերը Շամախույ շրջակայքում գոյութին ունին շատ հնուց, տասնեակ դարեր առաջ»⁵⁹: Սարգիս արքեպ. Ջալալյանցը Շամախու գավառի հայերի տեղաբնակ լինելու վերաբերյալ գրել

⁵⁸ Տե՛ս Քաջբերունի Գ., Բազմամիլիոն ժառանգութիւն (ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 1, գ. 439, թ. 8):

⁵⁹ ՀԱԱ, ֆ. 227, ց. 1, գ. 639, թ. 37:

է. «Այստքիկ գիւղօրայք հին են, և բնակիչքն (հայերը - Գ. Ս.) բնիկ շամախեցիք...»⁶⁰:

Շամախու գավառն ունեցել է հայկական 24 գյուղ (Արփաուտ, Դարա-Քարքանջ, Խանիշեն, Քարքանջ, Սատրասա, Քալախան, Միրիշեն, Մեյսարի, Ջարխու, Սաղիան, Փախրաքուշ, Ղաջար, Թալիշ, Դվարի (Դվարիշեն), Քոհլուճ, Գյուրջևան, Գյուրջաշեն, Հնդար, Գյուրդաշեն, Նորշեն, Ջարգարան, Քավանտ, Բահլիան, Բիլիստան): 1897 թ. գավառի (առանց Շամախի քաղաքի) հայ բնակչության թիվը 11.768 էր⁶¹: 1916 թ. հունվարի 1-ին գավառում (ներառյալ Շամախի քաղաքը) հայ բնակչության թիվը 22.350 էր⁶²:

Գյոքչայի գավառ: Գավառի կենտրոնն էր 1873 թ. հիմնադրված Գյոքչա (Գյոքչայ) ավանը, որն աղբյուրներում հիշատակվում է նաև որպես գյուղաքաղաք⁶³: Դեռևս XVII դարի 40-ական թվականների սկզբներին երկրամաս այցելած թուրք ուղեգրող Էվլիյա Չելեբին իր «Ուղեգրության» մեջ Շամախիի բարեշեն գյուղերի թվում հիշատակում է նաև «Գյոք-սու» անվամբ մեծ գյուղը, որն ուներ 700 տուն, այգիներ և պարտեզներ⁶⁴: Հայ բնակչությունն ավանում հիմնականում հաստատվել է Շամախիից և Նուխիից⁶⁵ և մեծ մասամբ զբաղվել է առևտրով, դերձակությամբ, կոշկակարությամբ, գինեգործությամբ ու դարբնությամբ: 1886 թ. սոլյալներով՝ ավանում հայերի թիվը 189 էր⁶⁶: Ավանի հայերի հանգանա-

⁶⁰ Ջալալեանց Ս., նշվ. աշխ., մասն Բ, էջ 394:

⁶¹ Տե՛ս ПВПНРИ-1897, Бакинская губерния, таблица XIII, с. 53.

⁶² Տե՛ս КК на 1917 г., с. 179:

⁶³ Տե՛ս Բարխուտարեանց Ս., Աղուանից երկիր եւ դրացիք (Միջին Դաղստան), Թիֆլիս, 1893, էջ 210:

⁶⁴ Տե՛ս Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, 4, Թուրքական աղբյուրներ, Գ, Էվլիյա Չելեբի, թարգմանություն բնագրից, առաջաբան և ծանոթագրություններ՝ Ա. Սաֆրաստյանի, Երևան, էջ 91-92:

⁶⁵ Տե՛ս Բարխուտարեանց Ս., նշվ. աշխ., էջ 210:

⁶⁶ Տե՛ս Свод статистических данных о населении Закавказского края, извлеченных из посемейных списков 1886 г., Бакинской губернии (այլու-

կույթամբ 1893 թ. կառուցվել է մատուռ⁶⁷: 1897 թ. տվյալներով՝ ավանի ազգաբնակչությունը 2201 էր, որից հայ՝ 296⁶⁸:

Գյոքչայի գավառն ունեցել է հայկական 21 գյուղ (Ազայի-շեն (Նորշեն), Աղբուլաղ, Ավանաշեն (Ղոշաքենդ), Բգավանդ, Գանձակ, Գիրք, Դայմադաղ, Թուրիշեն, Խոշավատ, Կարմախան, Կուզոան (Գիրք-Կուզոան), Ղալակա, Նորշեն (Ղուդիշեն, Աշղբայրամ), Շուքուրչի, Ռուշանաշեն, Վանք, Ուշտալ, Փաթակլու, Փոքր Գանձակ, Քալբանդ, Քեշխուրդ): 1897 թ. գավառի (առանց Գյոքչա ավանի) հայ բնակչության թիվը 12.698 էր⁶⁹: 1916 թ. հունվարի 1-ին՝ գավառում հայ բնակչության թիվը 17.207 էր⁷⁰:

Գյուղերում հայերն արդյունավետ զբաղվում էին այգեգործությամբ, հատկապես խաղողագործությամբ, բանջարաբուծությամբ և շերամապահությամբ: Գյուղատնտեսական մթերքների մշակման մեջ առանձնակի տեղ էր գրավում խաղողագործությունը: Գինեգործության կենտրոններում՝ Մատրասայում, Մեյսարիում, Քարքանջում, Մաղիանում և Գյուրջևանում պատրաստված գինին հիմնականում արտահանվում էր Թիֆլիս, Բաքու, Ռուսաստան և Անդրկասպյան երկրներ⁷¹: Հատկապես մեծ հռչակ էր վայելում Մատրասա գյուղի անջրդի այգիների սև խաղողից ստացված գինին: XIX դարի երկրորդ կեսից մինչև 1918 թ. թուրքական արշավանքը Շամախու և Գյոքչայի գավառների 21 հայկական գյուղերում

հետև՝ ССДНЗКИПС-1886). Издан по распоряжению главноначальствующего гражданскою частию на Кавказе Закавказским статистическим комитетом, Тифлис, 1893 (б. с)..

⁶⁷ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 8865, թ. 16, տե՛ս նաև «Արձագանք», Թիֆլիս, 1892, փետրվարի 14, N 19:

⁶⁸ Տե՛ս ПВПНРИ-1897, Бакинская губерния, таблица XIII, с. 53.

⁶⁹ Տե՛ս ПВПНРИ-1897, Бакинская губерния, таблица XIII, с. 53.

⁷⁰ Տե՛ս КК на 1917 г., с. 179.

⁷¹ Տե՛ս Сборник сведений о Кавказе, т. III. Очерк виноделия Кавказа, Тифлис, 1875, с. 442, 460, 462:

(Մաղիան, Մատրասա, Ջարգարան, Քարքանջ, Գանձակ, Գիրք և այլն) գործում էին եկեղեցական-ծխական դպրոցներ⁷², իսկ Մաղիանի Ս. Ստեփանոս Նախավկա վանքին կից՝ նաև վանական դպրոց: 1916 թ. Շամախու հայոց թեմի երկու գավառներում գործում էին 31 եկեղեցի (14-ը՝ Շամախու, 17-ը՝ Գյոքչայի գավառում) և 2 վանք (Մաղիանի Ս. Ստեփանոս Նախավկա, Մեյսարիի Ս. Աստվածածին)⁷³:

1918 թ. հունիսին, Բաքվի դեմ թուրքական արշավանքի ժամանակ, Շամախի քաղաքի և շրջակա գավառների հայության վրա ևս փլվեց ցեղասպանության արհավիրքը. թուրք-թաթարական զորքերը կողոպտեցին և կոտորեցին ինչպես Շամախիի, այնպես էլ շուրջ 45 հայկական գյուղերի հազարավոր հայերի⁷⁴:

Ք. Ղուրբա: Ղուրբայի գավառի կենտրոնն էր վաճառաշահ Ղուրբա քաղաքը, ուր կենտրոնացած էր նահանգի հայ բնակչության մի ստվար հատվածը: Տեղաբնակ հայ բնակչության կազմը առավելաբար համալրվում է XIX դարի երկրորդ կեսին Արցախից և մասամբ նաև Շամախուց եկածներով, որոնք հիմնականում զբաղվում են տորոնի առևտրով: «Թափառական» ծածկանունով հանդես եկող Վահան Ճարակյանը «Ղուրբա քաղաքի հայերը» հոդվածում գրում է, որ «...տորոնի առևտուրը ծաղկելով գալիս են այդտեղ բաւականին թուով թիֆլիզեցի, դարաբաղցի և շամախեցի հայ դրամատերեր, որոնցից շատերը բերելով իրանց ընտանիքները՝ մշտապես հաստատվում են քաղաքում: Վերջիններիս օրինակին հետևելով՝ ժամանակի մանր վաճառականները ևս բերել են տալիս իրանց ընտանիքները և նոյնպես մշտական բնակություն հաստատում. այսպիսով՝ հետզհետե կազմվում է տեղ-

⁷² Խուրդյան Ս., նշվ. աշխ., էջ 443-462:

⁷³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 14, գ. 298, թ. 56-62:

⁷⁴ Տե՛ս Ստեփանեան Գ., Շամախի քաղաքի հայերի պատմությունից, Երևան, 2012, էջ 64-65:

տյս հայերի ներկայ պատկառելի թիւը»⁷⁵: Մարգիս արքեպ. Ջալալյանցի վկայությամբ՝ այստեղ մի շարք վաճառականների հետ միասին բնակություն է հաստատել թիֆլիսեցի վաճառական, նահանգային քարտուղար Ստեփանոս Լազարյանցը և որպէս հուսադրության նշան՝ կառուցել առաջին սեփական շինությունը: Ստեփանոս Լազարյանցի և նրա եղբոր՝ առաջին կարգի վաճառական Հովհաննեսի միջոցներով 1845 թ. հայկական թաղի մեջ կառուցվում է Ս. Աստվածածին եկեղեցին⁷⁶: Եկեղեցու պատին արձանագրված էր. «Յանուն Օգոստոսափառ Կայսրութեան Նիկողայոսի առաջնոյ կառուցաւ եկեղեցիս Ամենասուրբ Աստուածածնի սեպհական արդեամբ եւ ծախիւք հարազատ եղբարց Գուբերնսկի Սեկրետարի Ստեփաննոսի եւ առաջին կարգի վաճառականի Յովհաննիսի Անդրեասեան Լազրովեանցի, ի 1845 ամի ի 15 օգոստ.»⁷⁷: Քաղաքում գործել են հայկական ծխական արական (հիմնադրվել է 1870 թ.), իգական (հիմնադրվել է 1871 թ.) և հայոց եկեղեցական ծխական երկսեռ (հիմնադրվել է 1889 թ.) դպրոցները: 1897 թ. տվյալներով՝ Ղուբան ուներ 807 հայ բնակիչ⁷⁸: 1916 թ. հունվարի 1-ի դրությամբ քաղաքն ուներ 579 հայ բնակիչ⁷⁹:

Ղուբայի գավառն ունեցել է հայկական 2 (Խաչմաս (Նոր Խաչմաս, Խաչմազ), Քիլվար) և հայաբնակ 1 (Ղարաջալի) գյուղ:

Խաչմասը հիմնված էր Վատնյան դաշտի շարունակության վրա՝ մի գեղեցիկ դաշտահովտում⁸⁰: Դեռևս XVIII դա-

⁷⁵ Թափառական [Վահան Ճարակյան], Ղուբա քաղաքի հայերը (հայերի թիւն ու նրանց գաղթը, պարապմունքն ու բնոյթը, եկեղեցին ու դպրոցը), «Արձագանք», Թիֆլիս, 1896, մարտի 15, N 31:

⁷⁶ Ջալալեանց Ս., նշվ. աշխ., Բ մաս, էջ 423:

⁷⁷ Սմբատեանց Ս., նշվ. աշխ., էջ 538:

⁷⁸ Տե՛ս Սե՛ս ПВПНРИ-1897, Бакинская губерния, таблица XIII, с. 53.

⁷⁹ Տե՛ս КК на 1917 г., с. 179.

⁸⁰ Տե՛ս Բարխուտարեանց Ս., նշվ. աշխ., էջ 130:

րավերջին և XIX դարասկզբին 52 տուն հայ բնակչությամբ գոյություն են ունեցել Մեծ և Փոքր Խաչմաս գյուղերը⁸¹, որոնք, հարակից լինելով, կազմել են քաղաքավան⁸²: XIX դարի երկրորդ կեսի ռուսական պաշտոնական վիճակագրական տեղեկագրերի տվյալների համաձայն՝ Մուշկուրի տեղամասի Խաչմաս գյուղական համայնքը և համանուն գյուղը կրում էր Նոր Խաչմաս անունը⁸³, որից ոչ հեռու՝ 10 կմ հեռավորության վրա, գտնվում էին հին Խաչմասի ավերակները և ընդարձակ գերեզմանատունը: «Ղարաջալեցի» ծածկանունով հեղինակը 1783 թ. լինելով հայոց ավերակ գերեզմանատանը, «Մեղու Հայաստանի» լրագրին հղած թղթակցությունում դառնացած գրում էր. «...իբրև յիշատակ մնացել են միայն Հայոց գերեզմանատները, որոնց մամռապատ և մինչև բողազը հողի մէջ ներս խրուած քարէ յիշատակարանները ցաքուցրիւ սփռուած են այս և այն ձորում կամ փոսում, որտեղից շատ հեշտութեամբ թուրքի սրբապիղծ ձեռքով դուրս են քարշվում և մի քանի հաջիների կամ բեգերի շինութիւնների հիմնաքարը դառնում»⁸⁴: Հին Խաչմազի հայերը դեռևս 1796-1797 թթ. գաղթել էին Հյուսիսային Կովկաս և հաստատվել Սուրբ Խաչում⁸⁵: Գյուղատեղին, որն ունեցել է պտղաբեր հող և առատ ջուր,

⁸¹ Տե՛ս Բроневский С., Новейшая географическая и историческая известия о Кавказе, ч. II, гл. III, Ширван (Ханство Кубинское), Москва, 1823, с. 383, տե՛ս նաև Бутков П., Материалы для новой истории Кавказа, с 1722 по 1803 год, ч. I, СПб., с. 94, տե՛ս նաև ч. III, с. 424, տե՛ս նաև Յակոբեան Ա., Հայ-թաթերի տարաբաշխվածութեան ու տեղահանութիւնների պատմութիւնից (ԺԸ դարի սկիզբ-ԺԹ դարի վերջ), «Հայկազեան հայագիտական հանդէս» հ. ԻԱ, Պէրոյթ, 2001, էջ 131-132:

⁸² Տե՛ս Էփրիկեան Ա., Պատկերագրող Բնաշխարհիկ բառարան, հ. Բ, գիրք Ա, Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1907, էջ 149:

⁸³ Տե՛ս ՇՄ-1859-1864, с. 92, տե՛ս նաև ССДНЗКИПС-1886.

⁸⁴ Ղարաջալեցի, Մաջառ (Սուրբ Խաչ քաղաք), «Մեղու Հայաստանի», Թիֆլիս, հուլիսի 7, 1879, N 51:

⁸⁵ Տե՛ս նույն տեղում:

համարվել է Ներսես Սարույանցի սեփական կալվածքը⁸⁶: Թեև վերջինս մտադրություն է ունեցել վերաշինել գյուղը և այն բնակեցնել հայ ընտանիքներով, սակայն վերաբնակեցման մասին հետագա աղբյուրները, ըստ էության, տեղեկություններ չեն պահպանել:

Նոր Խաչմասը նահանգի թաթախոս հայերի բնակավայրերից մեկն էր⁸⁷: Ընդ որում, գյուղամիջով հոսող գետակի աջ ափին բնակվել են հայերը, իսկ ձախին՝ սուննի և շիա մահմեդականները: 1850 թ. գյուղ այցելած Սարգիս արքեպ. Ջալալ-

⁸⁶ Տե՛ս Սմբատեանց Մ., նշվ. աշխ., էջ 546:

⁸⁷ Թաթախոս հայերի պատմության հարցերով զբաղվող Ար. Հակոբյանը պատմագիտական, ազգաբանական, մատենագրական, արխիվային սկզբնաղբյուրների, Հայաստանում և Հյուսիսային Կովկասում կատարած դաշտային հետազոտությունների և լեզվագիտական փաստերի համադրմամբ եզրակացնում է, որ թաթախոս հայերը դեռ վաղ միջնադարում Արևելյան Այսրկովկասում հաստատված հայ ռազմական վերաբնակիչների հետնորդներն են, որոնք ենթարկվել են լեզվական ձուլման, սակայն պահպանել են հայկական ինքնագիտակցությունը, դավանանքը և մշակութային նկարագիրը: Թաթախոս հայերի ծագումնաբանության, ձևավորման, անցած պատմական ուղու, մշակութային նկարագրի ու ինքնության խնդիրներին առնչվող հարցերի հանգամանալից քննությունը տե՛ս Հակոբյան Ար., Թաթախոս հայեր, (պատմաազգագրական ուսումնասիրություն), պատմ. գիտ. թեկնածուի գիտ. աստիճանի հայցման ատենախոսություն, Երևան, 2002; նույնի՝ Татоязычные армяне в Восточном Закавказье, Археология (IV) и этно-логия (III) Кавказа (меж дународная научная конференция). Сборник кратких содержания докладов, Тбилиси, 2002, с. 193-196, նույնի՝ О культурном облике татоязычных армян, Археология, этнология и фольклористика Кавказа (материалы международной конференции), Ереван, 17-18 ноября, 2003, с. 268-269; Акопян Ар., Далалян Т., О некоторых особенностях идентичности эдессийских армян (Заметки по итогам полевых работ в селе Эдессия Ставропольского края РФ), Археология, этнология, фольклористика Кавказа (Международная научная конференция. Сборник кратких содержания докладов, Тбилиси, 2004, с. 160-161; Акопян Ар., Татоязычные армяне 15 веков от «армянства» к «армянству», Южный Кавказ: Территории. Истории. Люди. Сборник статей (HeInrIch Boll. StIftung), Тбилиси, 2006, с. 190-210.

յանցը վկայում է. «...բնակիչք են Հայք, տունք յիսուն, օրն ծանր, երկիրն արգաւանդ և բերրի, ծառազարդ և պտղալի, լինի առատ գարի, ցորեան, բրինձ, տորոն, և մետաքս շատ»⁸⁸: 1863 թ. ընտանեկան ցուցակների տվյալներով գյուղն ունեցել է 38 ծուխ՝ 164 բնակչով⁸⁹: Նույն թվականի տվյալներով՝ գյուղում բնակվել են նաև փոքր թվով սուննի կովկասյան թաթարներ⁹⁰: 1873 թ. տվյալներով՝ հայերն ունեցել են 30 ծուխ՝

⁸⁸ Տե՛ս Ջալալեանց Ս., նշվ. աշխ., Բ մաս, էջ 420:

⁸⁹ Տե՛ս CHM-1859-1864, Կ. VI, Կ. 67.

⁹⁰ Տե՛ս նույն տեղում: XIX դարի երկրորդ կեսի ռուսական աղբյուրներում թյուրք-թաթար տերմիններից առավել գործածական է դառնում *թաթարը* (տե՛ս Гагемейстер Ю., Закавказские очерки, СПб., 1845, Կ. 12, տե՛ս նաև Зейдлиц Н., Этнографический очерк Бакинской губернии, Кавказский календарь на 1871 г., Тифлис, 1870, Կ. 47), որն աստիճանաբար դառնում է Այսրկովկաս ներխուժած թյուրքալեզու ցեղերի համար մեկ ընդհանուր հավաքական անվանում (տե՛ս Энциклопедический словарь, под ред. проф. И. Андреевского, т. XIIIА, издатели Ф. Брокгауз, И. Ефрон, СПб., 1894, Կ. 836, տե՛ս նաև Энциклопедический словарь, под ред. проф. И. Андреевского, т. XXVIIА, издатели Ф. Брокгауз, И. Ефрон, СПб., 1899, Կ. 86, տե՛ս նաև Шопен И., Исторический памятник Армянской области в эпоху присоединения ее к Российской империи, СПб., 1852, Կ. 537): Միաժամանակ, Կազանի, Աստրախանի և Ղրիմի թաթարներին տարբերելու համար Արևելյան Այսրկովկասի թյուրքալեզու բնակչությունը հանրագիտական բառարաններում և պաշտոնական վիճակագրական տեղեկագրերում սկսեց անվանվել *կովկասյան կամ այսրկովկասյան թաթարներ* (տե՛ս Энциклопедический словарь русского библиографического института гранат. т. 4, изд. 7-ое, Москва (6. г.), Կ. 459, տե՛ս նաև Статистическое бюро Бакинской городской управы. Пособия при разработке материала переписи г. Баку 22-го октября 1903 года, Баку, 1904, Կ. 102): Ադրբեջանական ԽՍՀ-ում 1930-ական թվականներին տեղի ունեցած անձնագրավորման ժամանակ, երբ համատարած «ադրբեջանականացվեց» թյուրքալեզու բնակչությունը, 1939 թ. հունվարի 17-ի մարդահամարի պաշտոնական նյութերում նոր միայն արհեստածին «Ադրբեջան» վարչաքաղաքական անունից ի հայտ եկավ *ադրբեջանցի* տերմինը (տե՛ս Всесоюзная перепись населения 1939 г.: основные итоги, Москва, 1992, Կ. 71, տե՛ս նաև Большая Советская Энциклопедия, изд. 2, т. 1, Москва, 1949, Կ. 440, տե՛ս նաև Ստեփանյան Գ., Արևելյան

168 բնակչով⁹¹: 1886 թ. ընտանեկան ցուցակների տվյալներով գյուղն ունեցել է 45 ծուխ, որից հայ բնակչությունը՝ 32, իսկ թաթարները՝ 13 ծուխ⁹²: 1914 թ. հունվարի 1-ի դրությամբ Նոր Խաչմասն ուներ 298 հայ բնակիչ⁹³:

1918 թ. գարնանը թաթարների կողոպուտից, ավերածություններից և սպանություններից մեծապես տուժեց նաև Ղուբայի գավառի հայ բնակչությունը, հատկապես Խաչմասի հայությունը: Ապրիլի 3-ին թաթարական զինված ջոկատները Դերբենդից եկած չեչեններով և թուրքերով հարձակվում են Խաչմասի հայկական թաղամասի վրա և բոլորին կոտորում, այդ թվում գյուղի երկու քահանաներին: «Անտառի մեր թագստեան տեղից օրայ ժամը 4-ին,- պատմել են ականատեսները «Արեւ» օրաթերթի խմբագրատանը,- տեսանք որ Դերբենտից կայարան ժամանեցին զինւած չեչենների և թուրքերի երկու էշէրներ, որոնք կէս ժամից յետոյ սկսում են կոտորել Խաչմազ գիւղի բոլոր հայերին»⁹⁴: Այդ սարսափելի ջարդից կարողանում են փրկվել միայն երեք հոգի, որոնց հաջողվում է լուսադեմին հեռանալ գյուղից և ապաստան գտնել շուրջ 12 վերստ հեռավորության վրա գտնվող Միխայլովկա (Նիգավո) ռուսական գյուղում: Խաչմասում հայ բնակչության նկատմամբ իրականացվող ոճրագործությունները անմիջականորեն հրահրվում և խրախուսվում էին Ղուբայի գավառական կոմիսար Ալի-բեկ Զիզիկսկիի կողմից: Շամախու հայոց թեմի

Այսրկովկասում «ադրբեջանցի» էթնանվան գործառնան հարցի շուրջ, «Մերձավոր Արևելք», պր. V, Երևան, 2008, էջ 137-144):

⁹¹ Տե՛ս Списки населенных мест Кавказского края Бакинской губернии. Список населенных мест по сведениям 1873 г. (այսուհետև՝ СНМ-1873). Издан Кавказским статистическим комитетом при главном управлении наместника Кавказского. Сост. гл. ред. ком. Н. Зейдлицем, Тифлис, 1879 (б. с.).

⁹² Տե՛ս ССДНЗКИПС-1886.

⁹³ Տե՛ս КК на 1915 г., Тифлис, 1914, с. 141.

⁹⁴ Օ. Խ., Խաչմազի դեպքերը, «Արեւ», Բագու, 1918, ապրիլի 10 (23), դ 73 Նույն տեղում:

առաջնորդ Բագրատ եպս. Վարդազարյանը Հայոց կաթողիկոս Գևորգ Ե. Սուրենյանցին հղած զեկուցագրում այդ ոճրագործության մասին գրել է հետևյալը. «...Խաչմազ գիւղի հայերին ամբողջովին կոտորեցին իրենց երկու քահանայի հետ: Այժմ այդ տեղերը հայ չկայ»⁹⁵:

Քիլվարը գտնվում էր Կովկասյան Մեծ լեռնաշղթայից Փոքր լեռնաշղթայի վրա կախված մի լեռնաբազկի վրա, որի հյուսիսային կողմով հոսել է Շապորան գետը⁹⁶: Գյուղը թաթախու հայերի բնակավայրերից էր: 1929 թ. Քիլվար այցելած արևելագետ Բ. Միլլերի հայտնած տեղեկության համաձայն՝ 140 ընտանիքներից 30-ը վաղ ժամանակներում՝ մի քանի սերունդ առաջ, գաղթել են Շամախիից, Քարքանջից, Քալախանից, Մատրասայից, ինչպես նաև մեկական ծուխ Երևանից, Արցախից և Ղարաջալիից⁹⁷: Նույն հեղինակի վկայակոչած տվյալներով՝ Հյուսիսային Կովկաս գաղթից հետո XVIII դարի վերջին Քիլվարն ունեցել է 50 ծուխ հայ բնակիչ⁹⁸: Հնուց ի վեր Քիլվարի հայաբնակ լինելու վկայությունը գյուղի Սբ. Գրիգոր Լուսավորիչ հին եկեղեցին է, որը հիմնովին վերանորոգվել էր Շամախիի թեմի առաջնորդ Ներսես վարդապետի օրոք (1551-1601 թթ.), ըստ արձանագրության՝ ՌԼԴ (1585) թվականին⁹⁹: 1873 թ. գյուղն արդեն ուներ 78 ծուխ՝ 513 բնակչով, ընդ որում, բնակչության շրջանում գերիշխող էր թաթերեն լեզուն¹⁰⁰: 1886 թ. ընտանեկան ցուցակների տվյալներով՝ գյուղն ունեցել է 82 ծուխ՝ 680 բնակչով¹⁰¹: 1890 թ.

⁹⁵ ՀԱՍ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 193, թ. 1:

⁹⁶ Տե՛ս Բարխուտարեանց Ս., նշվ. աշխ., էջ 139:

⁹⁷ Տե՛ս Миллер Б., Тальшский язык, М.-Л., 1953, с. 15..

⁹⁸ Տե՛ս նույն տեղում, ր. 14, տե՛ս նաև Հակոբյան Ար., Թաթախու հայեր, էջ 73:

⁹⁹ Տե՛ս Բարխուդարյան Ս., նշվ. աշխ., էջ 147:

¹⁰⁰ Տե՛ս CHM-1859-1864, Կ. VI, с. 55, տե՛ս նաև CHM-1873.

¹⁰¹ Տե՛ս ССДНЗКИПС-1886.

բնակչությունը կազմում էր 100 ծուխ՝ 420 բնակչով¹⁰²: 1914 թ. հունվարի 1-ի դրությամբ Քիլվարն ուներ 556 հայ բնակիչ¹⁰³:

Կովկասագետ Ս. Բրոննսկու տեղեկացմամբ՝ 1796-1897 թթ. Հյուսիսային Կովկաս գաղթից հետո XIX դարի սկզբներին Ղուբայի պրովինցիայում վերոնշյալ գյուղերից բացի, հայաբնակ էին Բարախում (I), Բարախում (II), Ղարաջալի և Ղարադուրտ գյուղերը¹⁰⁴: Ղուբայից Ն. Սարումյանցի՝ 1871 թ. հոկտեմբերի 8-ին «Մեղու Հայաստանի» ամսագրին հղած թղթակցությունից պարզվում է, որ Հյուսիսային Կովկաս գաղթից հետո Ղարաջալի հայաբնակ գյուղն ուներ դեռևս 4 գերդաստան հայ¹⁰⁵: 1886 թ. գյուղն ուներ 14 ծուխ՝ 67 բնակչով, որից հայեր՝ 3 ծուխ՝ 14 բնակչով (11 ար., 3 իգ.)¹⁰⁶: Ղարաջալի և մերձակա Արաբ-Սարու գյուղերը ժամանակին եղել են շամախեցի Լալայան եղբայրների սեփական կալվածքը¹⁰⁷: Ղարաջալի գյուղի փոքրաթիվ հայերի մասին հետագա աղբյուրները, մասնավորապես Ղուբայի գավառում շրջագայած Մակար եպիսկոպոս Բարխուտարյանցի ու Մերոպ արքեպիսկոպոս Սմբատյանցի տեղեկությունները բացակայում են: Բ. Միլլերի վերոբերյալ տեղեկությունից ենթադրվում է, որ գյուղի վերջին հայերը վերաբնակվել են Քիլվար և Խաչմաս գյուղերում¹⁰⁸:

Բաքվի գավառ: Գտնվում էր համանուն նահանգի արևելյան մասում՝ Կասպից ծովի արևմտյան ափին՝ Ապշերոնյան

¹⁰² Տե՛ս Բարխուտարեանց Ս., նշվ. աշխ., էջ 139:

¹⁰³ Տե՛ս КК на 1915 г., с. 141.

¹⁰⁴ Տե՛ս Броневский С., նշվ. աշխ., ч. II, гл. III, Ширван (Ханство Кубинское), с. 383.

¹⁰⁵ Տե՛ս Ներսես Սարումեանց, «Մեղու Հայաստանի», Թիֆլիս, 1871, հոկտեմբերի 16, դ 38, էջ 299:

¹⁰⁶ Տե՛ս ССДНЗКИПС-1886.

¹⁰⁷ Տե՛ս Խ. ա. ք. Մ. [Խոբեն ավ. քին. Միրզաբեկյան], Կենսագրական ակնարկ շամախեցի Լալայեանց ազնիւ տոհմի (ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 1, գ. 309, թ. 11, տե՛ս նաև Սմբատեանց Ս., նշվ. աշխ., էջ 337):

¹⁰⁸ Տե՛ս Миллер Б., նշվ. աշխ., с. 15.

թերակղզում: Կասպից ծովի արևմտյան ափին՝ հրվանդանաձև, շուրջ 60 կմ երկարությամբ ծովի մեջ խորացած Ապշերոնյան թերակղզում, հայերը բնակվել են առնվազն վաղ միջնադարից: Բաքու քաղաքից 30 վերստ հեռավորության վրա՝ թերակղզու հյուսիսային եզրին գտնվող երբեմնի հայկական, սակայն հետագայում մահմեդաբնակ դարձած Բուզովնա գյուղում բնակվող հայերի և նրանց սրբատեղիների մասին ուշագրավ տեղեկություններ է հաղորդում 1842 թ. օգոստոսին այդտեղ այցելած պրոֆ. Ի. Բերյոզինը: Նա վկայում է Ս. Հովհաննեսի և Անդրեասի դամբարանի, նրա վրա եղած հայատառ արձանագրությունների մասին¹⁰⁹: Բուզովնա գյուղից պահպանվել են նաև տապանաքարերի և խաչքարերի բեկորներ՝ 1251, 1351 և 1451 թվականների արձանագրություններով, եկեղեցական շինությունների ավերակներ, որոնք վերագրվում են XII-XIII դարերին: Եր. Տեր-Հովհաննիսյանցը, XX դարասկզբին լինելով Բուզովնայում, «Ս. Եղիայի վանքը Բուզովնում» հոդվածում արժեքավոր տվյալներ է հաղորդում հայերին վերաբերող վիմագրական նյութի պատմիկների մասին: Ըստ նրա՝ «Բուզովնան, որ մի ժամանակ հայի գիւղ է եղել, ներկայումս ծառայում է Բազուեցւոց համար իբրև ամարանոց...»¹¹⁰ :

Ապշերոնյան թերակղզում հայաբնակ գյուղեր են եղել նաև Սաբունջին, Մաշթաղան, Շաղանը, Մարդաքյանդը և Բալախանը: XIX դ. վերջին «Մշակին» հղած թղթակցությունում Ալ. Քալանթարյանցը գրում է, որ այդ գյուղերը 180-200 տարի սրանից առաջ բնակեցված են եղել հայերով¹¹¹: Ուշագրավ է

¹⁰⁹ Березин И., Путешествие по Дагестану и Закавказью, Казань, 1850, ч. III, гл. V (От Баку до Сальяна), с. 64-65.

¹¹⁰ Տեր-Յովհաննիսեանց Եր., Ս. Եղիայի վանքը Բուզովնում, «Արարատ», 1902, Ե-Զ, էջ 482:

¹¹¹ Քալանթարեանց Աղ., Նամակ Բուզովնայից, «Մշակ», Թիֆլիս, 1874, սեպտեմբերի 19, N 37:

այն տեղեկությունը, որ Բաքվից 4 վերստ հարավ-արևմուտք գտնվող Բիրի-Հեյբաթ ուխտատեղիում նախկինում եղել է վանք. «...Բառասուն հայ կուսանաց վանք է եղել յիշեալ ուխտատեղին»¹¹²: 1850 թ. թերակղզու նավթահանքային շրջան այցելած Սարգիս արք. Ջալալյանցը վկայում է, որ դեռ երևում էին ավերակ եկեղեցու հետքերը. «...երեւին ավերակք տանց, ընդ որս եւ եկեղեցոյ...»¹¹³:

Ք. Բաքու: Ապշերոնյան թերակղզու հայաբնակ բնակավայրերի շարքում հայ ժողովրդի պատմության մեջ հատկապես կարևոր տեղ է գրավում Բաքու քաղաքը¹¹⁴: 1684 թ. հունվարին Բաքվում հանգրվանած գերմանացի բժիշկ, ճանապարհորդ Էնգելբերտ Կեմպֆերը տեղեկություններ է հայտնում քաղաքի ամրոցի գլխավոր մուտքի՝ «Շամախյան» դարպասների մոտ գտնվող հայկական ութանկյուն քարավանատան մասին: Ըստ Կեմպֆերի՝ «Հասարակական շենքերից ամենաներկայանալին սրբատաշ քարով կառուցված ութանկյուն սյունազարդ քարավանատունն է կամ հյուրանո-

¹¹² Ալեք[սանդր] Հ. Նաջարեանց, Բագուի նաւթագործարանատիրոջ ծայրահեղ անհոգութիւնը, «Մեղու Հայաստանի», Թիֆլիս, 1883, փետրվարի 23, դ 18:

¹¹³ Ջալալեանց Ս., Ճանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան, մասն Բ, Տիֆլիս, 1858, էջ 409-410:

¹¹⁴ Բաքվի հայության հնաբնակ լինելը փաստում է քաղաքի ամրոցի ներսում Հայոց Արևելից կողմանց (Արցախ, Ուտիք) թագավոր Առանշահիկ Վաչագան Բարեպաշտի (485-VI դարի առաջին կես) կողմից կառուցված Ս. Աստվածածին մատուռ-եկեղեցին: Ավանդության համաձայն՝ «Հին մատուռը... շինուած է եղել այն բազնեաց տեղումը, որ կանգնած էին մինը իբրեւ կրակի չաստուած և միւսը ծովի չաստուած, զոր կործանեց Եղիշէ առաքեալը Ադուանից աշխարհը գալու միջոցին, և տեղը Քրիստոսի խաչի նշանը կանգնեց, ուր ապա Մեսրովբ թարգմանիչը շինել տուեց մատուռ յանուն Տիրամօրն: Իսկ Վաչագան բարեպաշտ թագաւորն Ադուանից յամի Տեանն 500 շինեց եկեղեցի, ըստ այսմ և Բագուայ հին և նշանաւոր եկեղեցին և ուխտատեղին է սուրբ Աստուածածնայ եկեղեցին, որ բերդի մէջ է և փարոսեան աշտարակի դիմացն է» (Մմբատեանց Ս., նշվ. աշխ., էջ 373):

ցը, որը ներսում ունի շրջանաձև սրահ»¹¹⁵: 1796 թ. Շիրվանի պրովինցիայի և Ապշերոնի բնակավայրերի տեղագրության և քարտեզագրման աշխատանքներին մասնակցած Ի. Դրենյակինի վկայությամբ՝ Բաքուն ուներ մինչև 580 տուն պարսիկ և շուրջ 40 տուն հայ բնակչություն¹¹⁶: Աստրախանի մաքսատան տնօրեն Իվանովի՝ 1809 թ. հունիսի 25-ի՝ Վրաստանի և Կովկասյան գծի գլխավոր հրամանատար, գեն. Ա. Տորմասովին ուղղված զեկուցագրի համաձայն՝ Բաքուն իր արվարձանով ուներ 992 ընտանիք՝ 5007 բնակչով: Ըստ այդմ՝ բուն քաղաքում պարսիկներն ունեին 861 ընտանիք՝ 4341 բնակչով, հայերը՝ 34 ընտանիք՝ 163 բնակչով, հրեաները՝ 10 ընտանիք՝ 66 բնակչով¹¹⁷: Վիրահայոց թեմի առաջնորդ Ներսես արքեպիսկոպոս Աշտարակեցու՝ 1822 թ. հունվարին կազմած ցուցակագրության համաձայն՝ Բաքվում հայերն ունեին 49 ծուխ, 1 եկեղեցի և 5 հոգևորական¹¹⁸: Նույն ժամանակաշրջանի մեկ այլ արխիվային վավերագրի վկայությամբ՝ հայերը Բաքվում ունեին 49 տուն՝ 277 բնակչով¹¹⁹: Նույն աղբյուրը տեղեկություններ է հաղորդում նաև հայ բնակչության սոցիալ-դասային կազմի վերաբերյալ: Ըստ այդմ՝ «Կնեազք, ազնականք և ազատք»՝ 2 տուն՝ 13 բնակչով, «Թագաւորական հպատակք»՝ 47 տուն՝ 264 բնակչով¹²⁰:

¹¹⁵ Kempfer E., *Amoenitatum Exoticarum Politico-Phisico-Medicarum Fasciculi, Lemgoviae, 1712, p. 267.*

¹¹⁶ Տե՛ս Դրենյակին Ի., *Описание Ширвана. 1796 г., История, география и этнография Дагестана XVIII-XIX вв. (архивные материалы), под редакцией М. О. Косвена и Х. М. Хашаева, Москва, 1958, с. 168.*

¹¹⁷ Տե՛ս Ակտ, собранные Кавказскою археографическою комиссиею, под ред. Ад. Берже, т. IV, Тифлис, 1870, док. 865, с. 575.

¹¹⁸ Տե՛ս Գեղամեան Ե., Պատմական քաղուածքներ, «Հովիտ», Թիֆլիզ, 1910, օգոստոսի 16, N 16, էջ 249:

¹¹⁹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 332, ց. 1, գ. 866, թ. 1:

¹²⁰ Տե՛ս նույն տեղում:

Բաքու քաղաքի աստիճանական զարգացման և քաղաքային բնակչության աճի հետևանքով նկատելի է դառնում նաև հայ բնակչության թվի անընդհատ աճը: Հայերի թիվը Բաքվում առանձնապես աճեց XIX դարի 70-80-ական թվականներին և XX դարի սահմանագլխին՝ նավթային վերելքի շրջանում՝ ի հաշիվ Հայաստանի տարբեր վայրերից տեղափոխվածների: 1832 թ. Բաքվում հայերն ունեին 80 տուն՝ 333 բնակիչ¹²¹: 1850 թ. սկզբներին է կազմվել Բաքվի ամենահաջող նկարագրությունը: Այն պատկանում է 1847 թ. հուլիսին աշխատանքի բերումով Բաքվում բնակություն հաստատած ռուս գիտնական Կուզմա Ֆեոդորի Սպասսկի-Ավտոնոմովի գրչին¹²²: «Բաքու» համառոտ ուսումնասիրությունում տրված է քաղաքի բազմակողմանի նկարագրությունը. հեղինակը տեղեկություններ է հայտնում քաղաքի բնակլիմայական պայմանների, կառավարման, բնակչության զբաղմունքի, դասային կազմի, եկեղեցիների և ուսումնարանների, առևտրական գործառույթների, ըստ ազգային ու դավանական պատկանելության բնակչության թվի մասին և այլն¹²³: Հատկանշական է այն փաստը, որ Կ. Սպասսկի-Ավտոնոմովը հայերին նշում է որպես քաղաքի տեղաբնիկ բնակիչներ և տեղեկություններ հայտնում նրանց թվի և գործող հայկական եկեղեցու մասին¹²⁴: Կ. Սպասսկի-Ավտոնոմովի տվյալներով՝ 7431 բնակիչ ունեցող Բաքվում հայ առաքելականների թիվը 405 էր¹²⁵: 1897 թ. տվյալներով (ներառյալ արդյունագործական

¹²¹ Տե՛ս Կ. Կ. Կուզմա Կ. Կ. Սպասսկի-Ավտոնոմովի, Доклады АН АЗССР, т. II, Баку, 1946, N 6, с. 251-252.

¹²² Կ. Ֆ. Սպասսկի-Ավտոնոմովը (ծն. է 1807 թ., մահ.՝ 1890 թ.) եղել է Բաքվի մաքսային վարչության (հիմնվել է 1807 թ. հունվարի 25-ին) պետական խորհրդական:

¹²³ Տե՛ս Կ. Կ. Կուզմա Կ. Կ. Սպասսկի-Ավտոնոմովի, Баку, КК на 1852 г., отд. III, с. 296-309.

¹²⁴ Տե՛ս Կ. Կ. Կուզմա Կ. Կ. Սպասսկի-Ավտոնոմովի, р. 307.

¹²⁵ Տե՛ս Կ. Կ. Կուզմա Կ. Կ. Սպասսկի-Ավտոնոմովի, р. 305, 307: Հմմտ. Տոմար ընտանեկան 1874-1875 թթ., հ. Ա, աշխատասիրեաց Ս. Սրբուհի Ա. Երիցեանց, Թիֆլիս, 1874, էջ 123:

գործարանային շրջանները) Բաքուն ուներ 45.402 հայ բնակիչ¹²⁶: Այդ տարիներին քաղաքի հայ ընտանիքների մեծամասնությունն ապրում էր հին քաղաքի կենտրոնական մասում, նրա միջուկը կազմող բերդ-պալատի շրջակայքում՝ բերդաթաղում, Սբ. Աստվածածին եկեղեցու շրջակայքում: Քաղաքի աստիճանական զարգացման հետևանքով հայերը սկսեցին բնակվել նաև բերդի և քաղաքի հարավային կողմում՝ արվարձանում: 1916 թ. հունվարի 1-ի դրությամբ Բաքվում (ներառյալ Բալախան-Սաբունչիի ուստիկանական տեղամասը) հայերի թիվը 77.166 էր¹²⁷:

Իրենց ստեղծագործ և գիտամշակութային բարձր մակարդակով առաջնակարգ և ուրույն տեղ գրավելով Բաքվի հասարակական-տնտեսական ու կրթամշակութային կյանքում՝ հայերը XIX դ. երկրորդ կեսից հասարակության սոցիալական կառուցվածքի մեջ զբաղեցրել են բարձր ու միջին օղակներ և ապրել են բարեկեցիկ: Բաքվի հասարակական վերնախավում քաղաքի տնտեսության մեջ հատկապես աչքի էր ընկնում նոր ձևավորված հայ առևտրաարդյունաբերական խավը: Բաքվում կային խոշոր կարողության և զգալի թվով միջին ունեցվածքի տեր հայեր: Դեռևս 1808 թ. հունիսից քաղաքի տուրքերի գանձումը չորս տարի ժամկետով, տարեկան 112 500 ռուբլի կապալով տրվել էր հայ առևտրական կապիտալի ներկայացուցիչ, ծագումով Նախիջևանի Երնջակ գավառի Շահկերտ ավանից հայտնի վաճառական Բաբա Թառումյանին¹²⁸: Առևտրական կապերով կապված լինելով Եվրոպայի հետ՝ հայ առևտրաարդյունաբերողներն առաջիննե-

¹²⁶ Տե՛ս Ա. Կարապետ եպիսկոպոս, Նամակներ խմբագրութեան (I), «Արձագանք», Թիֆլիս, 1897, հոկտեմբերի 31, N 126, տե՛ս նաև Stepanyan G., Armenians of Baku province in the second half of the the 19th century (historical-demographic study), Yerevan, 2013, p. 214.

¹²⁷ Տե՛ս КК на 1917 г., с. 183, 185.

¹²⁸ Տե՛ս Ճանապարհորդություն Մեսրոբյայ Դ. Թաղիադեանց. Վ. Ա. Սարկալազի սրբոյ Էջմիածնի ի Հայս, հ. Ա, էջ 291-292:

րից էին, որ կանխագգացին Բաքվի նավթի նշանակությունն ու արժեքը և սկսեցին զարգացնել արդյունաբերության այդ ճյուղը: Բաքվում հայ առաջին նավթահորերի սեփականատերն էր գործունյա և տնտեսագիտական լայն մտահորիզոնի տեր, թիֆլիսեցի վաճառական Հովհաննես Միրզոյանը: Նա 1868 թ. Սուրախանիում հիմնեց նավթի վերամշակման գործարան, իսկ 1871 թ.` Բալախանիում առաջին արդյունաբերական հորատանցքը, որով և հիմք դրվեց զարգացման սաղմնային վիճակում գտնվող նավթարդյունաբերությանը¹²⁹:

Բաքվի խոշոր ձեռնարկատերերի շարքում մեծ տոկոս էին կազմում հատկապես հայ նավթարդյունաբերողները (Փիթոյան եղբայրներ, շուշեցի Պոդոս, Հակոբ, Աբրահամ և Արշակ Ղուկասյան եղբայրներ, Հովհաննես Միրզոյան, Գևորգ Լիանոզյան, Առաքել Ծատուրյանց և շատ ուրիշներ): Նրանց հիմնած հայանուն ընկերությունները («Արամագո», «Սյունիք», «Մասիս», «Աստղիկ», «Արարատ» և այլն) մեծ դեր են խաղացել Ապշերոնյան թերակղզու նավթի արդյունահանման և վաճառքի կազմակերպման, Բաքվում ֆինանսավարկային և բանկային համակարգերի կազմավորման գործում: Նավթարդյունաբերությունը ոչ միայն հարստացրեց Բաքուն, այլև XIX դ. երկրորդ կեսից` առավելապես դարի վերջում, վճռական դեր խաղաց հայ դրամատիրության ձևավորման գործընթացում:

Փաստերը վկայում են, որ Բաքվի նավթարդյունաբերության զարգացման գործում իրենց առանձնահատուկ դերն են ունեցել հատկապես արցախահայերը: Արցախցի թերևս առաջին նախաձեռնողներից էր հայ առևտրական կապիտալի ներկայացուցիչ Պետրոս Մանչեյանը, որը կառավարու-

¹²⁹ Տե՛ս ՀԱՍ, ֆ. 196, ց. 1, գ. 23, թ. 27, տե՛ս նաև Гулишамбаров С., Очерки развития и современное состояние нефт-яной промышленности Бакинского района (Список сведений о Кавказе, т. VII. Изданный под ред. Н. Зейдлица, Тифлис, 1880, с. 345)..

յան հետ 1810 թ. ստորագրած համաձայնագրով կապալով սկսեց շահագործել Ղուբայի նավթահորերն ու ծովային ձկնորսարանները¹³⁰: Արցախցիներ էին խոշոր նավթահանքերի տերեր, եղբայրներ Առաֆեյանները, Ղուկասյանները, Կրասիլնիկյանները, Գրիգոր և Հովսեփ Թումայան եղբայրները, Գրիգոր Դիլդարյանը, Սուսայել Շահգեղանյանը, Դավիթ Ավան-Յուզբաշյանը, շուշեցի Լազարյանների գերդաստանի ներկայացուցիչ, գեներալ-լեյտենանտ Հովհաննես Դավթի Լազարյանը, Սամվել Բաղիրյանը, Հարություն (Արտեմ) Մադաթյանը, Միքայել Արամյանը և շատ ուրիշներ¹³¹: Այս առումով ուշագրավ է «Տարագ» ամսագրի վկայակոչած հետևյալ տեղեկությունը. «Գաղտնիք չէ, որ Բագուի հայ հարուստները մի աննշան բացառությամբ, բոլորը դարաբաղցիներ են: Սրանք, գաղթելով Բագու, իրանց բնածին ընդունակությամբ եւ տոկունությամբ մի երեսուն-քառասուն տարւայ ընթացքում շինել են այժմեան Բագու քաղաքը եւ ձեռք բերել ահագին հարստութիւն»¹³²: Տնտեսական կյանքի աշխուժացման պայմաններում հայ առևտրաարդյունաբերողներից շատերը Բաքվում հիմնել են գործարաններ, ֆաբրիկաներ և արդյունաբերական այլ ձեռնարկություններ: Եթե 1889 թ. Բաքվում գրանցված 69 նավթարդյունաբերական ընկերություններից հայկական էր 34-ը, ապա՝ 1907 թ. 154-ից՝ 89-ը (58 %), 1909 թ. 176-ից՝ 99-ը (56 %): 1907 թ. դրությամբ 448 միլիոն փութ նավթի հանույթի 52,4 %-ը պատկանում էր հայերին, 36,9 %-ը՝ ռուսներին և եվրոպացիներին, իսկ 8,7 %-ը՝ կովկասյան ժո-

¹³⁰ Տե՛ս Դիլդարյան Վ., Արևելյան Հայաստանը XIX դարի առաջին երեսնամյակին և հայ-ռուսական հարաբերությունները, Երևան, 1989, էջ 117:

¹³¹ Տե՛ս Ստեփանյան Գ., Արցախահայության դերը Բաքվի առևտրաարդյունաբերության զարգացման գործում. XIX դ. XX դարասկիզբ, Միջագային գիտաժողովի նյութեր նվիրված ԱրՊՀ հիմնադրման 40-ամյակին, պրակ I, Ստեփանակերտ, 2009, էջ 262-266:

¹³² «Տարագ», Թիֆլիս, 1892, N 25, էջ 350:

դովուրդներին: Արդեն 1917 թ. 368 միլիոն փութ նավթի հանույթի 53 %-ը պատկանում էր հայ ձեռնարկատերերին¹³³:

Բարձրում հայ առևտրաարդյունաբերական դասի խոշոր ներկայացուցիչն ու առաջամարտիկն Ալեքսանդր Մանթաշյանցն էր, որը կարճ ժամանակամիջոցում իր շուրջն է համախմբում հայկական խոշոր և միջին մի շարք նավթարդյունաբերական ընկերություններ և 1889 թ. հիմնում «Ա. Ն. Մանթաշյանց և ընկ. առևտրական տունը» ու նոր սկիզբ դնում նավթարդյունաբերության զարգացմանը՝ հետզհետե դառնալով Բարձի նավթարդյունաբերության առաջնորդներից մեկը¹³⁴:

Հայ առևտրաարդյունաբերողները, նավթի վերամշակման և արդյունաբերական այլ գործարաններից գատ, ունեին նաև նավամատուցներ և սեփական շքեղ շոգենավեր: Կասպից ծովում բեռնափոխադրումներ են կատարել նաև հայկական այլ ընկերությունների և առանձին անհատների «Մասիս», «Արարատ», «Կիլիկիա», «Անի», «Սևան», «Արմենիա», «Արմենակ», «Արցախ», «Հայաստան», «Շուշանիկ», «Արաքս», «Վան», «Մուշ», «Զանգի», «Արծուի Վասպուրական», «Թամարա», «Արշալույս», «Աննա», «Մենաստան», «Վահան» և հայանուն այլ մարդատար ու ապրանքատար շոգենավեր և առագաստանավեր¹³⁵: 1890 թ. հունիսին հայ նավթարդյունաբերողները հիմնել էին նաև «Հայոց շոգենավային ընկերությունը»¹³⁶:

¹³³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 196, ց. 1, գ. 23, թ. 30-31, տե՛ս նաև Микаелян В., Мирзоян С., Участие армян в экономической жизни Восточного Закавказья (вторая половина XIX-первые десятилетия XX вв.), ԼՀԳ, Երևան, 1990, N 2, էջ 77:

¹³⁴ Մանրամասն տե՛ս Սարուխան Ա., Ալեքսանդր Մանթաշյանց: Մեծ վաճառականն եւ բարեգործը (յիշողութիւններ իր մահուան 20-ամեակի առթիւ), Վիեննա, 1931:

¹³⁵ «Արոր»-ի պատկերազարդ օրացոյց 1894 թուականին Քրիստոսի, Բարու, 1893, էջ 35, տե՛ս նաև Ежегодник Баку и его районь 1909. Адресная и справочная книга, С.-Петербург, 1909, отд. V, с. 201-208:

¹³⁶ Եղիշէ քահ. Գեղամեանց, Նամակ Բագուից, «Արձագանք», Թիֆլիս, 1890, հունիսի 24, N 18, էջ 14:

Բաքվի հայերն առաջատար դիրք են ունեցել հասարակական-քաղաքական կյանքի գրեթե բոլոր ոլորտներում: Նրանք պատասխանատու պաշտոններ են վարել ինչպես նահանգային, այնպես էլ գավառային և քաղաքային վարչություններում: Նրանց մեջ եղել են մեծ թվով իրավաբաններ, փաստաբաններ, երդվյալ ատենակալներ, գանձապահներ և այլն: Բաքվի բարձրաստիճան հայերից ոմանք եղել են քաղաքագլխի տեղապահ և անգամ ընտրվել քաղաքագլուխ: Դեռևս 1840-ական թվականների կեսերին Բաքվի քաղաքապետն էր Արդուրյան նշանավոր իշխանական տոհմի ներկայացուցիչ, պորուչիկ Պավել Փարսադանի Արդուրյան-Երկայնաբազուկը (Դոլգորուկի): Քաղաքագլուխ Ստանիսլավ Ջենովիչի (1879-1893 թթ.) կառավարման շրջանում քաղաքային վարչության անդամ և քաղաքագլխի տեղապահն էր «Մարդասիրական ընկերության» նախագահ Քրիստափոր Անտոնյանը: Մեծ թվով բարձրաստիճան հայեր տարբեր տարիներին մշտապես տեղեր են զբաղեցրել Բաքվի Քաղաքային դումայում¹³⁷:

Տնտեսական աշխուժության պայմաններում կարճ ժամանակում ծնունդ են առել բարեգործական և հասարակական մի շարք կազմակերպություններ («Մարդասիրական ընկերություն հանուն Ս. Գրիգորի Լուսավորչին Հայաստանի», 1864 թ., հիմնադրել է Բաքվի նահանգի բժշկապետ Դավիթ Արտեմի Ռոստոմյանը), «Բաքվի Հայոց աղքատախնամ եկեղեցական հոգաբարձությունը» (1872 թ. հիմնադրել է Բաքվի Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ Մայր եկեղեցու ավ. քին. Թադևոս Բուդաղյանցը), «Բաքվի Հայոց կուլտուրական միությունը» (1906 թ. հիմնադրել է Կոստանդին Խատիսյանը), «Բաքվի որբախնամ ընկերությունը», (1914 թ. ապրիլի 25-ին հիմնադրել են Ալեքսանդր, Անդրեաս և Պատվական Թառայանց եղբայր-

¹³⁷ Մանրամասն տե՛ս Ստեփանյան Գ., Բաքու քաղաքի հայության պատմությունը (պատմաժողովրդագրական ուսումնասիրություն), Երևան, 2012, էջ 178-179:

ները)¹³⁸, «Բաքվի հայկական ծխական դպրոցների չքավոր աշակերտ-աշակերտուհիներին նպաստող ընկերություն» (1914 թ. հոկտեմբեր), որոնք իրենց հայանպաստ գործունեությունը ծավալեցին ոչ միայն Բաքվի նահանգի սահմաններում, այլև դրանից դուրս:

Բաքվի հայերի հոգևոր ու մշակութային կյանքը ընթացել է համահայկական հունով՝ սերտորեն կապված լինելով ազգային կյանքին ու ավանդներին: 1870 թ. փետրվարի 28-ին նավթարդյունաբերող Ներսես Կրասիլնիկյանի տանը սկսել է գործել ռեալական դպրոցի սաներից կազմված հայկական դերասանական խումբը, որը հիմնադրել է Բաքվի հայկական թատրոնը: Այդտեղ են գործել հայ դերասանական լավագույն ուժերից Սաֆրազյան ամուսինները, Հովհաննես Արեյանը, Ազնիվ Հրաչյան, Միրանույշը, Արտաշես Վրույրը, Արուս Ոսկանյանը և շատ ուրիշներ: Բաքվում 1885 թ. նոյեմբերի 12-30-ը Ա. Գոնչարովի ռուսական թատերախմբի հետ հյուրախաղերով հանդես է եկել հանճարեղ դերասան Պետրոս Ադամյանը:

XIX դարի երկրորդ կեսին Բաքվի հայ թատերական կյանքին համահունչ առաջ էր ընթանում նաև երաժշտական կյանքը: Բաքվի հայ երաժշտասերների կյանքում իր ուրույն ու հաստատուն տեղն է ունեցել հայ երաժշտության ամենանշանավոր գործիչներից մեկը՝ երգահան, խմբավար, երաժշտական բանահավաք ու քառաձայն երգարվեստի մեծ վարպետ Քրիստափոր Կարա-Մուրզան, որը 1885-1893 թթ. անընդմեջ ապրել և ստեղծագործել է Բաքվում: 1896 թ. այդ քաղաքում իր երգչախմբով հանդես է եկել հայ երգարվեստի

¹³⁸ Տե՛ս Պատմական համառոտ տեսութիւն Բագուայ Հայոց Մարդասիրական ընկերութեան 25-ամեայ գործունեութեան, աշխատասիրեց ատենադպիր ընկերութեան Ա. Գալստեանց, Բագու, 1891, էջ 5-6): Պատմութիւն Բագուայ Հայոց աղքատախնամ եկեղեցական հոգաբարձութեան (1872 թ. ապրիլի 1-ից մինչև 1893 թ. ապրիլի 1-ը), կազմեց՝ Ա. Գալստեանց, Բագու, 1895, էջ 3: Կանոնադրութիւն Բագուայ որբախնամ ընկերութեան, Բագու, 1914, էջ 1, 8:

մեկ այլ երախտավոր՝ Մակար Եկմայանը, որը քաղաքի Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ Մայր եկեղեցում կատարել է իր ստեղծած քառաձայն «Պատարագը»: «Կուլտուրական միության» գեղարվեստական մասնաժողովը 1908 թ. մարտի վերջերին Բաքու է հրավիրել Կոմիտաս վարդապետին, որն իր աշակերտ Վահան Տեր-Առաքելյանի հետ միասին «Մարդասիրական ընկերության» դահլիճում տպավորիչ համերգ է տվել:

Քաղաքի գրական կյանքի աշխուժացմանն է նպաստել 1880-ական թվականների վերջերին հիմնված «Հույս» միությունն իր համանուն հանդեսով: Բաքվում գրական-հասարակական գործունեության խթան հանդիսացավ 1890-ական թվականներին գրող-մանկավարժներ Ս. Հովվյանի, Ա. Նազարեթյանի, Ս. Բալայանի, Ս. Մատինյանի և Ս. Բեգլարյանի ջանքերով կազմակերպված «Օջախ» գրական-գեղարվեստական հնչակյան ակումբը¹³⁹, որի աշխատանքներին տարբեր տարիներին մասնակցել և Բաքվի հայ կրթամշակութային կյանքին կարևոր մասնակցություն են բերել հայ դասական գրողները: «Օջախի» պատվավոր անդամներն էին Ղ. Աղայանը, Ալ. Շիրվանզադեն, Հովհ. Թումանյանը և այլք¹⁴⁰: Բաքվի գրական շարժմանը խթանեց 1915 թ. մայիսին գրական մի խումբ գործիչների ջանքերով հիմնադրված «Բաքվի հայ գրասերների ընկերությունը»¹⁴¹:

XIX դարի 70-ական թվականների սկզբից Բաքվում միաժամանակ սկսում է ձևավորվել ու զարգանալ տպագրական գործը: «Մարդասիրական ընկերության» նախաձեռնությամբ 1872 թ. հիմնվում է քաղաքի առաջին տպարանը, որի հայկա-

¹³⁹ Տե՛ս «Հորիզոն», Թիֆլիս, 1914, հունվարի 30, N 22:

¹⁴⁰ Տե՛ս Բնճիկյան Ա., Հովհաննես Թումանյանի կյանքը և ստեղծագործության պատմությունը (1869-1899), Երևան, 1969, էջ 378, տե՛ս նաև Հովհաննիսյան Ս., Հովհաննես Թումանյանի կյանքի ու ստեղծագործության պատմությունը (1900-1912 թթ.): Գիտական կենսագրություն, Երևան, 2012, էջ 568-569:

¹⁴¹ «Արեգ», Բազու, 1915, մայիսի 30, N 56:

կան տառերը բերվում են Թիֆլիսից՝ «Հ. Էնֆիաճյանց և ընկ.» ձուլարանից: Այդտեղ լույս են տեսնում «Սոխակ Հայաստանի» երգարանի չորս պրակները (1874 թ.), «Մխիթար Գոշ», «Ռոմանյանուսի և Եզովյուսի առակները», (1878 թ.), Խորեն Ստեփանեի «Հայկական աշխարհ» ամսագիրը (1877-1878 թթ.) և արժեքավոր այլ գործեր: XIX դարի վերջին գործել են «Մալաֆյանց և ընկ.» (1874 թ.), «Ա. Ղասաբյանց» (1876 թ.), «Մարդասիրական ընկերության» տպարանի գրաշարներ Ս. Տեր-Հովհաննիսյանի ու Ա. Ղասաբյանցի տպարանը (1876 թ.): 1890-ական թվականներին Ս. Շահբազյանի կողմից հիմնվում է նաև «Արոր» տպարանը¹⁴²: XX դարի սկզբին Բաքվում հիմնվում են նաև Գյուլբուրդյանցի, և Եղբ. Ղազարյանների, Ն. Երևանցյանի, Կ. Խատիսյանի, «Արծվաբերդ», «Արամազդ», «Բաքվի Հայոց կուլտուրական միության» տպարանները և այլն¹⁴³:

XIX դարի կեսին և XX դարի սկզբներին հրատարակվել են հայկական բազմաթիվ պարբերականներ: Մինչև 1920 թ. Բաքվում հրատարակվել է ավելի քան 62 անուն հայկական պարբերական: Դրանցից են՝ «Հայկական աշխարհ (1877-1879 թթ.)», «Օրեր (1907 թ.)», «Անիւ (1908 թ.)», «Նոր խօսք (1911-1912 թթ.)», «Արև» (1914-1919 թթ.), «Առաւոտ» (1909 թ.), «Գործ» (1914 թ.), «Նաւակ» (1914-1915 թթ.), «Ծիլ» (1914-1916 թթ.), «Բազվի ձայն» (1913-1914), «Աշխատանքի ձայն» (1918 թ.) և այլ պարբերականներ¹⁴⁴:

Բաքվի և Ապշերոնյան թերակղզու մյուս բնակավայրերի կառուցապատման ուղղությամբ և քաղաքաշինության ոլորտում մեծ դեր են խաղացել հատկապես հայ ճարտարապետ-

¹⁴² Տե՛ս Ստեփանյան Գ., Շամախի և Բաքու քաղաքների հայկական տպագրության պատմությունից, էջ 96-97:

¹⁴³ Տե՛ս Հայ պարբերական մամուլի մատենագիտություն (1794-1967) համահավաք ցանկ, կազմեց՝ Ա. Կիրակոսյան, Երևան, 1970, էջ 613:

¹⁴⁴ Տե՛ս Ստեփանյան Գ., Շամախի և Բաքու քաղաքների հայկական տպագրության պատմությունից, էջ 99-100:

ներն ու շինարարները: Հատկանշական է ճարտարապետներ Գ. Տեր-Միքելյանի, Վ. Սարգսյանի, Ն. Բանի, Հ. Քաջագնունու և Ֆ. Աղայանի ավանդը, որոնց կառուցած բնակելի շենքերը, հասարակական ու մշակութային շինությունները կանգուն են ցարդ և զարդարում են ներկայիս Բաքուն:

«Մարդասիրական ընկերության» նախագահ Մովսես Զուրաբյանի նախաձեռնությամբ 1870 թվականից ընկերությանը կից գործել է գրադարան-ընթերցարանը, որի առաջին վարիչն էր Ալ. Շիրվանզադեն: Գրադարանը հետագայում կողոպուտի ենթարկվեց մուսավաթական իշխանության և դրան հաջորդած խորհրդային կարգերի հաստատումից հետո:

Պակաս կարևոր չէր Բաքվի հայերի դերն ու մասնակցությունը հասարակական-քաղաքական կյանքին: XIX դարավերջից Բաքվում գործում էին ՀՅԴ, ՄԴ Հնչակյան, Սոցիալ-դեմոկրատական բանվորական հայ կազմակերպության («Սպեցիֆիկներ»), իսկ ավելի ուշ՝ Հայ ժողովրդական կուսակցությունները: Հայ քաղաքական ուժերն իրենց մեծ դերակատարությունն են ունեցել նաև մյուս քաղաքական կուսակցությունների՝ Ռուսաստանի սոցիալ-դեմոկրատական բանվորական («ՌՄԴԲԿ») և Սոցիալիստ-հեղափոխականների (ԷսԷՌ) Բաքվի մասնաճյուղերի ստեղծման և գործունեության մեջ:

Բաքվի հայ հասարակական-քաղաքական կյանքում զգալի դեր ունեին Թիֆլիսի Ազգային կենտրոնական բյուրոյի Բաքվի մասնաճյուղը (1917 թ. հունիսին այն վերանվանվում է Բաքվի հայ հասարակական և քաղաքական հոսանքների ժամանակավոր խորհուրդ (նախագահ՝ Հայկ Տեր-Միքայելյան) և 1917 թ. դեկտեմբերի 30-ին ստեղծված Թիֆլիսի Հայոց Ազգային խորհրդի Բաքվի մասնաճյուղը:

Բաքվում հայկական առաջին դպրոցը բացվել է 1860 թ. Ալեքսեյ Տեր-Ղուկասյանի ջանքերով¹⁴⁵: «Մարդասիրական ընկերությանը» կից գործել են Ս. Մեսրոպյան երկդասյան

¹⁴⁵ Տե՛ս «Մեղու Հայաստանի», Թիֆլիս, 1860, դեկտեմբերի 10, N 50, էջ 395:

արական և Ս. Հոփսիմյան օրհորդաց միջնակարգ դպրոցները (հիմնվել են 1869 թ.): Ընդհանուր առմամբ, մինչև թուրքերի կողմից Բաքվի գրավումը (1918 թ. սեպտեմբեր) գործել են տարաբնույթ 21 դպրոցներ¹⁴⁶: 1916 թ. քաղաքում գործող եկեղեցիների թիվն արդեն հասնում էր 5-ի (Ս. Աստվածածին, Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ (կառ.՝ 1869 թ.), Ս. Հովհաննես Մկրտիչ (կառ.՝ 1895 թ.), Ս. Թարգմանչաց (կառ.՝ 1907 թ.), Ս. Թադևոս և Ս. Բարդուղիմեոս (կառ.՝ 1914 թ.): Նախատեսված էր կառուցել նաև Ս. Հոփսիմյե, Ս. Սահակ և Ս. Մեսրոպ եկեղեցիները, սակայն Առաջին աշխարհամարտի սկսվելու պատճառով այդ ձեռնարկն այդպես էլ չիրականացվեց¹⁴⁷:

1905 թ. փետրվարին, երբ ցարական իշխանությունների հրահրմամբ կովկասյան թաթարները սկսում են հայերի կոտորածներ, ՀՅԴ Բաքվի Ոսկանապատի կենտրոնական կոմիտեն կազմակերպում է ինքնապաշտպանություն՝ Նիկոլ Դումանի գլխավորությամբ: Համաթուրքական ծրագրերը իրականացնելու և Բաքվի նավթին տիրանալու նպատակով 1918 թ. գարնանը թուրքական զորքերը Նուրի փաշայի հրամանատարությամբ արշավում են Բաքու: Հիմնականում հայ սպաներով և զինվորականներով համալրված Կոմունայի բանակի չորսամսյա համառ և արյունահեղ դիմադրությունից հետո սեպտեմբերի 15-ին թուրքական զորքերը Նուրի փաշայի գլխավորությամբ գրավում են Բաքուն և արհեստածին «Ադրբեջանական Դեմոկրատական Հանրապետության»¹⁴⁸

¹⁴⁶ Տե՛ս Ստեփանյան Գ., Բաքու քաղաքի հայության պատմությունը, էջ 648:

¹⁴⁷ Տե՛ս Ստեփանյան Գ., Համառոտ ակնարկ Բաքու քաղաքի հայկական եկեղեցիների պատմության, Հայոց պատմության հարցեր (գիտական հոդվածների ժողովածու), հ. 8, Երևան, 2007, էջ 152-170:

¹⁴⁸ Արևելյան Այսրկովկասում երբևէ գոյություն չի ունեցել «Ադրբեջան» անվամբ որևէ աշխարհագրական վայր կամ պետություն: Արտ. Աբեղյանի դիպուկ բնորոշմամբ՝ «*Ատրբեջան* եւ ատրբեջանցի անունով երկիր ու ժողովուրդ գոյութիւն չունէին պատերազմից (իմա՝ Առաջին աշխարհամարտից - Գ. Ս.) առաջ: Ռուսական հին վիճակագրութիւնը գիտէր միայն

մուսավաթական կառավարության աջակցությամբ, հանձին ներքին գործոց նախարար Բեհբուդ-խան Ջիվանշիրի, տեղի թաթարական ջոկատների հետ միասին երեք օր շարունակ (15-17-ը) կոտորածի ենթարկում ավելի քան 30.000 հայերի՝ կողոպտելով նրանց ունեցվածքը¹⁴⁹: Կոտորածը համընդհանուր էր, ավերն ու թալանը՝ նույնպես: Քաղաքի ոչ մի հայ ընտանիք զերծ չի մնում ահռելի ջարդերից ու կողոպուտից: Բնակչության մի մասը կոտորվում է տեղում՝ հարազատ օջախներում, մյուս մասը՝ փողոցներում և ապաստանած վայրերում: Ամբողջովին ավերվում է Հայկական թաղամասը,

«Արեւելեան Անդրկովկաս», «Բագուի նահանգ» և այլն, փոխարինելով նույնանուն խանութիւններին՝ պարսկական տիրապետութեան տակ: Այդ երկրամասի մեծամասնութիւն կազմող ցեղն էլ հին վիճակագրութիւններում *թաթար* եւ կամ պարզապէս մահմեդական յորջորջումով էր յայտնի» (Արեւդեան Արտ., Մենք եւ մեր հարեւանները (ազգային քաղաքականութեան խնդիրներ), «Հայրենիք», Պոսթըն, 1928, Զ տարի, մայիս, N 7, էջ 135): 1918 թ. մայիսի 26-ին՝ Անդրկովկասյան Սեյմի լուծարումից հետո, երբ կովկասյան թաթարների «ազգային» խորհուրդը (նախագահ՝ Սամեդ Էմին Ռասուլ-զադե) երիտթուրքերի թելադրանքով մայիսի 28-ին Թիֆլիսում հռչակեց արհեստածին նոր «պետության» ստեղծումը, նպատակ ունենալով նույն անվան միջոցով հավակնել Իրանի հյուսիսարևմտյան պատմական Ատրպատական-Ազարբայջան երկրամասին, հակառակ Իրանի բողոքների այն հորջորջվեց «Ադրբեջանական Դեմոկրատական Հանրապետություն» (հետագայում՝ Ադրբեջանական ԽՍՀ, ներկայումս՝ Ադրբեջանական Հանրապետություն): Մանրամասն տե՛ս Бартольд В., Место прикаспийских областей в истории мусульман-ского мира, Сочинение, т. II, ч. I, Москва, 1963, с. 703; Էնսեթոլլահ Ռեզա, Ազարբայջան եւ Առան (Կովկասեան Ալբանիա), Երևան, 1994, էջ 151-152; Swietochowski T., Russian Azerbaijan. 1905-1920. The Shaping of National Identity in a Muslim Community. Cambridge, Cambridge University Press, 1985, p. 129; Սաստրյան Գ., Գևորգյան Ն., Ադրբեջան. յուրացման սկզբունքը և իրանական աշխարհը, Երևան, 1990; Galichian R., The Invention of History. Azerbaijan, Armenia and the Showcasing of Imagination (Second, revised and expanded edition), London/Yerevan, 2010, p. 35.

¹⁴⁹ Տե՛ս Գеноцид армян в Османской империи. Сборник документов под редакцией М. Г. Нерсисяна, Ереван, 1982, док. 245, с. 524.

ուր անխնա կոտորածի են ենթարկվում ծերերն ու մինչև անգամ ծծկեր երեխաները¹⁵⁰: Ցեղասպանությունից փրկված հայերի մի զգալի հատված հանգրվանեց Կրասնովոդսկում, Հյուսիսային Կովկասում, Անդրկասպյան երկրում և Պարսկաստանում¹⁵¹:

Բաքվի նահանգի հարավային՝ մերձկասպյան Ջավաթ և նրանից հարավ ընկած Լենքորան գավառները Երասխի (Արաքս) ստորին հոսանքից հարավ գտնվող Մեծ Հայքի 11-րդ նահանգի՝ Փայտակարանի մասն են կազմել, և այդ տարածքների տեղաբնիկները հայերն են եղել: Դարեր շարունակ այնտեղ են գտնվել Արտաշեսյանների ու Արշակունիների ձմեռանոցները, նաև տեղակայված էին հայկական զինվորական կայազորները¹⁵²: Ի լրումն սնծովյան և միջերկրածովյան նավահանգիստների, Հայոց պետականության (Մեծ Հայք, Փոքր Հայք, Հայկական Կիլիկիա) հզորության ժամանակներում Կասպիական նավահանգիստների միջոցով կապվում էր առևտրի ասիական կենտրոններին՝ դրանով իսկ մասնակցելով և ներդրում ունենալով համաշխարհային տնտեսական, մշակութային ու քաղաքակրթական գործընթացներում¹⁵³: Ինչպես գրում է Ս. Ծոցիկյանը. «Հայ այս ծովի (իմա՝ Կասպից - Գ. Ս.) եզերքներուն վրայ բնակող այլ և այլ ազգի ժողովուրդներուն կը վաճառէին ամեն տեսակ թանկագին ապրանքներ: Տեղ տեղ ունէին նաև վաճառականութեան մեծ կայարան-

¹⁵⁰ Տե՛ս Իշխանեան Բ., Բազուի մեծ սարսափները: Անկետային ուսումնասիրութիւն սեպտեմբերեան անցքերի 1918 թ., Թիֆլիս, 1920:

¹⁵¹ Տե՛ս Ստեփանյան Գ., Բաքվի անկումը և հայերի գաղթը Պարսկաստան (1918 սեպտեմբեր-1919 մարտ), «Իրան-նամե», Երևան, 2000, հ. 35, էջ 58-65:

¹⁵² Տե՛ս Հակոբյան Թ., Հայաստանի պատմական աշխարհագրություն (ուրվագծեր), Երևան, 1968, էջ 251:

¹⁵³ Տե՛ս Դանիելյան Է. Լ., Հայոց քաղաքակրթական ներդրումը հին և միջնադարյան տնտեսական ու մշակութային քաղաքակրթական գործընթացներում, «Ծովի մշակույթը՝ մարդկության մշակույթն է քաղաքակրթությունների երկխոսությունում»: «Այաս» ծովային ակումբի 25-ամյակին նվիրված գիտաժողովի նյութեր (2010-մայիսի 14-16), Երևան, 2010, էջ 27:

ներ»¹⁵⁴: Փայտակարանի էթնիկ կազմը սկսեց խաթարվել օտարամուտ թյուրքալեզու քոչվոր ցեղերի և մոնղոլ-թաթարների ներթափանցման հետևանքով: Հայ բնակիչներից շատերը դուրս մղվեցին հայրենի եզերքից, իսկ մի մասը հարթավայրերից քաշվեց լեռնային շրջաններ¹⁵⁵: Այդուհանդերձ, որոշ թվով հայեր մնացին իրենց բնօրրանում: Ս. Էջմիածնի նոտար Երեմիա աբեղա Օշականցու՝ 1765 թ. հունիսի 18-ի պատրաստած «նվիրակական վիճակների» սահմանները ճշտող վավերագրում հայաբնակ վայրերի թվում նշված են նաև Ջավաթի գավառի կենտրոն Սալիանը, ինչպես նաև Լենքորանը¹⁵⁶: 1836 թ.՝ «Պոլոժենիե»-ի վավերացումից հետո, այդ տարածքներն ի հոգևորս պատկանել են Արցախի թեմին¹⁵⁷:

Ջավաթի գավառ: Գավառի կենտրոնն էր Սալիան ավանը, ուր հիմնականում կենտրոնացած էր Բաքվի նահանգի ձկնարդյունաբերությունը: Ավանում աշխատանքի և զբաղմունքի բնույթի հետ կապված բնակվել են նաև հայեր: Սալիանից Հ. Յուզբաշյանի՝ «Մշակ» և «Նոր-Դար» լրագրերին հղած թղթակցություններում տեղեկացվում է, որ 1880-ական թվականների սկզբներին ավանն ուներ «հայ փոքրիկ հասարակություն»¹⁵⁸, և ունեին աղոթատուն: 1897 թ. տվյալներով՝ հայերի թիվը 108 էր¹⁵⁹: 1914 թ. հունվարի 1-ի դրությամբ՝ ավանում ազգաբնակչության թիվը 17.465 էր, որից հայ՝ 90¹⁶⁰:

¹⁵⁴ Օնցիկեան Ս., Արարատ-Կովկաս, մասն երկրորդ, Կովկաս, հ. Բ, Փարիզ, 1922, էջ 278:

¹⁵⁵ Տե՛ս Բережин И., նշվ. աշխ., շ. III. гл. VI (От Салиана до Ленкорана), с. 108.

¹⁵⁶ Տե՛ս Դիւան Հայոց պատմութեան, Գ գիրք, մասն Բ, էջ 802:

¹⁵⁷ Երիցեանց Ալ., Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսութիւնը եւ Կովկասի Հայք XIX դարում, մասն Բ, Թիֆլիզ, 1895, մասն Բ, էջ 568: Լենքորանն իր շրջատարածքով Բաքվի և Թուրքեստանի Հայոց թեմի ենթակայությանն անցավ միայն 19-27 թ-ին (տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 149, ց. 1, գ. 141, թ. 156):

¹⁵⁸ Յուզբաշեան Յ., Նամակ Սալեանից, «Մշակ», Թիֆլիս, 1880, մարտի 28, N 52, նույնի՝ Սալեան, «Նոր-Դար», Թիֆլիս, 1884, նոյեմբերի 20, N 188:

¹⁵⁹ Տե՛ս ПВПНРИ-1897, Бакинская губерния, таблица XIII, с. 53:

¹⁶⁰ Տե՛ս КК на 1915 г., с. 219, 221.

Թեև Ջավաթի գավառում հայկական գյուղեր չկային, սակայն տեղաբնիկ հայերից բացի, աշխատանքի բերումով այստեղ բնակություն են հաստատել քիչ թվով հայեր Հայաստանի այլ շրջաններից: Այսպես՝ հայտնի է, որ հայ դրամատերերն առաջատար դիրքեր էին զբաղեցնում նաև ձկնարդյունաբերության ոլորտում: Կուր գետն, իր ջրառատ վտակներով ողողելով Ջավաթի գավառը, նպաստավոր պայմաններ էր ստեղծել Սալիանում ձկնարդյունաբերության համար, որը տեղացիների գլխավոր զբաղմունքն էր: Այս բնագավառում մեծ էր հատկապես Վարդան Արշակունու դերը՝ մերձկասպյան ավազանում զարգացման սաղմնային վիճակում գտնվող ձկնկիթի արդյունաբերության մեջ: 1847 թ. նա կապալով շահագործում էր Սալիանի հարուստ ձկնավայրը: 1853 թ. նա իրականացնում է թիթեղյա տուփերով ձկնկիթի առաքումը Ռուսաստան: Ջավաթի գավառում հայ բնակչության հետագա սովարացումը հիմնականում պայմանավորված էր ձկնարդյունաբերության բուռն զարգացմամբ: 1916 թ. հունվարի 1-ի դրությամբ այդ թիվն արդեն հասնում էր 984-ի¹⁶¹:

Լենքորանի գավառ: Հայ բնակչության մի փոքր հատված կենտրոնացած է եղել նաև գավառի կենտրոն Լենքորան քաղաքում և համանուն գավառում: 1830-ական թվականների սկզբներից Լենքորանում հիշատակվում է հայկական եկեղեցու գոյության մասին¹⁶²: Քաղաքում գործել են Ս. Գևորգ եկեղեցին և աղոթատունը¹⁶³: Բաղդասար մետրոպոլիտի՝ 1838 թ. դեկտեմբերի 3-ին Արցախի թեմի վանքերի և եկեղեցիների վերաբերյալ կազմած ցուցակի համաձայն՝ Լենքորանում

¹⁶¹ Տե՛ս ԿԿ на 1917 г., с. 179, 181:

¹⁶² Տե՛ս О обозрении российских владений на Кавказе (в статистическом, этнографическом, топографическом и финансовом отношениях (Тальшинское ханство), СПб., 1836, ч. III, с. 206.

¹⁶³ Տե՛ս Ստեփանյան Գ., Բաքվի նահանգի հայությունը XIX դարում (պատմաժողովրդագրական ուսումնասիրություն), Երևան, 2010, էջ 196:

մշտաբնակ հայերը 17 ծուխ էին¹⁶⁴: Համաձայն 1830-ական թվականների սկզբների տվյալների՝ քաղաքի բնիկ և ժամանակավոր հայ բնակիչներն ունեին 48 տուն¹⁶⁵: «Տոմար ընտանեկան» օրացույցի մի տեղեկության համաձայն՝ 1848 թ. այդ թիվն արդեն հասել է 160-ի¹⁶⁶: Ղ. Ալիշանի տվյալներով՝ 1850-ական թվականների սկզբին քաղաքն ուներ 34 տուն բնիկ հայ բնակիչ¹⁶⁷: 1897 թ. տվյալներով գավառի հայ բնակչության թիվը 483 էր, որից միայն քաղաքում՝ 299¹⁶⁸: 1916 թ. դրությամբ գավառն ուներ 836 հայ բնակիչ, որից միայն 550-ը բնակվում էր Լենքորանում¹⁶⁹:

Լենքորանի գավառում փոքր թվով հայ բնակչություն կար նաև Պարսկաստանին սահմանակից նավահանգստային Աստարա ավանում: 1898 թ. օգոստոսի 18-ին այդտեղ է այցելում Պարսկա-Հնդկաստանի հայոց թեմի առաջնորդ Մաղաքիա եպիսկոպոս Տերունյանը: Թեմակալի ուղևորության մանրամասները գրի է առել դպիր Մկրտիչ Երկարակեցյանը: Նա նշում է, որ չհասած ավանին՝ «հանդիպեցինք Աստարայի սակաւաթիւ Հայերի խմբին, որոնք ճանապարհին մեկ կողմի վերայ բացագլուխ շարուած էին սպասում Հայ Եպիսկոպոսի օրհնաբեր գալստեանը»¹⁷⁰: Հայ վաճառականները գործուն մասնակցություն ունեին Աստարա ավանի առևտրական գործարքներում: Այդտեղ գործել է «Եղբ. Թումայան»

¹⁶⁴ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 4, գ. 273, թ. 276:

¹⁶⁵ Տե՛ս Обзорение российских владений на Кавказе (Талышинское ханство), ч. III, с. 206, 238-239.

¹⁶⁶ Տե՛ս Տոմար ընտանեկան 1874-1875 թթ., հ. Ա, էջ 136, տե՛ս նաև КК на 1850 г., Тифлис, 1849, с. 64.

¹⁶⁷ Ալիշան Ղ., Տեղագիր Հայոց Մեծաց, Վենետիկ, 1855, էջ 93:

¹⁶⁸ Տե՛ս ПВПНРИ-1897, Бакинская губерния, таблица XIII, с.53.

¹⁶⁹ Տե՛ս նաև КК на 1917 г., с. 179, 181.

¹⁷⁰ Երկարակեցեան Մ., Ուղևորութիւն առաջնորդին Հայոց Պարսկ. եւ Հնդկաստանի Տ. Մաղաքիա Ս. եպիսկոպոսի Տերունեան, Նոր-Ջուղա, 1899, էջ 41-42:

առևտրական տան մթերանոցը¹⁷¹: Ավանի նշանավոր հայերից էր Արցախից այստեղ վերաբնակված Մարգար Ահարոնյանցը, որի նախաձեռնությամբ 1894 թ. կառուցվել էր տեղի փայտաշեն հայկական եկեղեցին¹⁷²:

Ադրբեջանական Հանրապետության գոյության ամբողջ ընթացքում (1918 թ. մայիսի 28-1920 թ. ապրիլի 28) գավառներում շարունակաբար իրականացվել է հայահալած քաղաքականություն: Փաստերը վկայում են, որ մուսավաթական իշխանությունը որդեգրել էր տեղաբնիկ ժողովուրդների (հայեր, ուղիներ, լեզգիներ, թաթեր, թալիշներ և այլն) բռնի ուժացման, էթնիկ զտման, զանգվածային կոտորածների և հայրենագրկման ճանապարհով Արևելյան Այսրկովկասի՝ Կուրից մինչև Ապշերոնյան թերակղզի ընկած տարածքում «միատարր» թյուրք-թաթարական «տարածք-հայրենիք» ստեղծելու երիտթուրքերի ռազմավարությունը¹⁷³:

Երիտթուրքերի և մուսավաթական Ադրբեջանի կողմից տեղաբնակ հայ բնակչության նկատմամբ 1918-1920 թթ. իրականացված ցեղասպանության քաղաքականության հետևանքով Կուրից մինչև Ապշերոնյան թերակղզի ընկած տարած-

¹⁷¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 42:

¹⁷² Տե՛ս նույն տեղում:

¹⁷³ Ադրբեջանական Հանրապետությունում սկսած մուսավաթականների կառավարման շրջանից հայ և այլազգի բնակչության նկատմամբ իրականացված հալածական և ձուլման քաղաքականության մանրամասն քննությունը տե՛ս Волкова Н., Этнические процессы в Закавказье в XIX-XX вв., «Кавказский этнографический сборник», N 4, Москва, 1969, с. 47-50; Григорян В., Насильственная ассимиляция мусульманских национальных меньшинств в Азербайджане, Ереван, 1992; Чобанян С., Государственная и национальная политика Азербайджана, Ереван, 1993; Алексеев М., Казенин К., Сулейманов М., Дагестанские народы Азербайджана, Москва, 2006, Ընդդեմ Ադրբեջանի հայատյաց քաղաքականության, կազմող՝ Ավլիբյան Հ., Երևան, 2007, Միրզոյեան Բ., Էթնիկ ժողովուրդների զտման քաղաքականութիւնը Ադրբեջանում, «Դրօշակ», Երևան, 2008, N 2-3, էջ 24-33.

քում զգալիորեն փոխվեց էթնոժողովրդագրական պատկերն՝ ի վնաս հայերի: Ջարդերից հետո կտրուկ նվազեց հայերի թիվը: 1921 թ. մարդահամարի տվյալներով Գյոքչայի, Շամախու, Ղուբայի, Բաքվի, Լենքորանի և Ջավաթի գավառներում հայ բնակչության թիվը կազմում էր 50.212¹⁷⁴: Այդ թիվը համադրելով հայ բնակչության՝ նախքան կոտորածներն արձանագրված թվի (127.318)¹⁷⁵ հետ, պարզորոշ երևում են փաստացի կորուստների այն մեծ չափերը, որ պատճառել էին երիտթուրքերն ու մուսավաթականները: Ըստ այդմ՝ կոտորածներին զոհ էր գնացել շուրջ 77.106 մարդ, որից միայն 49.927-ը Բաքու քաղաքում (նախքան կոտորածները Բաքվում (ներառյալ արդյունաբերական-գործարանային շրջանները) հայ բնակչության թիվը 88.673¹⁷⁶ էր, ապա 1921 թ. տվյալներով կազմում էր 38.746¹⁷⁷): Ադրբեջանական ԽՍՀ-ում 1921 թ. օգոստոսին անցկացված գյուղատնտեսական վիճակագրության տվյալների համաձայն՝ Շամախիի, Գյոքչայի, Նուխիի և Արեշի գավառներում մնացել էր մոտ 12.716 հայ¹⁷⁸: Կողոպտվեցին և ավերվեցին նաև հազարամյակներով ստեղծված հայկական բազմաթիվ խաչքարեր, մատուռներ ու եկեղեցիներ, այսինքն՝ թուրք-մուսավաթականները իրագործել են նաև մշակութային եղեռն: Կոտորածներից հետո հայաթափ-

¹⁷⁴ Ст' у Закавказье. Советские республики (Статистико-экономический сборник), с. 152-153.

¹⁷⁵ Ст' у ՀԱԱ, ֆ. 149, ց. 1, գ. 46, թ. 2-8, տե՛ս նաև գ. 133, թ. 19, տե՛ս նաև ֆ. 57, ց. 3, գ. 512, թ. 1-2, տե՛ս նաև ֆ. 409, ց. 1, գ. 2634, թ. 1-2, տե՛ս նաև Ստեփանյան Գ., Հայերի կոտորածներն ու ինքնապաշտպանական մարտերը Բաքվի նահանգում 1918-1920 թթ., ՊԲՀ, Երևան, 2008, N 3, էջ 31-48:

¹⁷⁶ Ст' у Իշխանեան Բ., նշվ. աշխ., էջ 17:

¹⁷⁷ Ст' у Закавказье. Советские республики (Статистико-экономический сборник), с. 152-153:

¹⁷⁸ Ст' у Карапетян М., Этническая структура населения Нагорного Карабаха в 1921 г. (посельскохозяйственной переписи Азербайджана 1921 г.), Ереван, 1991, с. 4.

ված հայկական բնակավայրերում ադրբեջանական իշխանությունները բնակեցրին կովկասյան թաթարներին:

Այսպիսով՝ ինչպես ակներև է ցեղասպանության միջազգայնորեն ճանաչված սահմանումից, այն ամենը, ինչ տեղի է ունեցել Կուրի ձախափնյակի հայության հետ 1918-1920 թթ., անառարկելիորեն փաստում են, որ կատարվածը ցեղասպանություն էր: Հատկանշական է այն իրողությունը, որ երկրամասի տեղաբնիկ հայ բնակչությունը ցեղասպանության ենթարկվեց իր բնօրրանում, այնպես, ինչպես երիտթուրքերն իրագործեցին արևմտահայերի բնաջնջումը 1915-1916 թթ. Արևմտյան Հայաստանում: Ուստի, թուրք-մուսավաթականների կիրառած քաղաքականությունը պետք է որակել որպես արևմտահայերի ցեղասպանության շարունակություն և բաղկացուցիչ մաս, քանզի Հայոց ցեղասպանությունն իր աշխարհագրական ընդգրկմամբ (Կիլիկիայից մինչև Բաքու) համաթուրքականության ամբողջական ծրագրի իրականացման հետևանք էր:

**КРАТКИЙ ИСТОРИКО-ДЕМОГРАФИЧЕСКИЙ ОЧЕРК ОБ
АРМЯНСКОМ НАСЕЛЕНИИ УЕЗДОВ НУХИ И АРЕШ
ГАНДЗАК-ЕЛИЗАВЕТПОЛЬСКОЙ ГУБЕРНИИ И
БАКИНСКОЙ ГУБЕРНИИ
(ВТОРАЯ ПОЛОВИНА 19-ГО И НАЧАЛО 20-Х ВЕКОВ)**

Геворг Степанян
(резюме)

С древних времен Армения имела тесные взаимоотношения с Кавказской Албанией, с которой граничила по реке Кур. Достоверные исторические источники свидетельствуют, что многоэтническое население региона с древних времен включало армянский этнический элемент,

который сыграл особую роль в культурном и политическом развитии региона. Армянское население было распределено в Геокчайском, Шемахинском, Бакинском, Кубинском, Джеватском, Ленкоранском уездах Бакинской губернии и в Нухинском и Арешском уездах Гандзак-Елизаветпольской губернии.

**HISTORICAL AND DEMOGRAPHIC SKETCH OF THE
ARMENIAN POPULATION IN NUKHI AND ARESH GAVARS
OF THE GANDZAK-ELIZAVETPOL PROVINCE AND BAKU
PROVINCE
(THE SECOND HALF OF THE 19TH – EARLY 20TH CENTURY)
Gevorg Stepanyan
(summary)**

Since ancient times Armenia maintained a close relationship with Caucasian Albania sharing a common border along the river Kur. There is historical evidence that since ancient times the multi-ethnic population of the region comprised an Armenian ethnic element which played a unique role in the cultural and political development of the region. The Armenian population was distributed in Geokchai, Shamakha, Baku, Kuba, Dzhevat and Lenkoran uyezds of Baku governorate and Nukhi and Aresh uyezds of Gandzak-Elisabethpol Governorate.